

Szymon Tracz

 <https://orcid.org/0000-0001-6540-0118>

Muzeum Diecezjalne w Bielsku-Białej

Szembekowska kaplica Najświętszego Salwatora przy katedrze we Fromborku jako palladium Świętej Warmii

Szembek Chapel of the Holy Savior at the cathedral in Frombork as the Palladium of Holy Warmia

Streszczenie. Z fundacji biskupa warmińskiego Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka ze Słupowa (1680–1740), biskupa na Warmii w latach 1724–1740 przy katedrze we Fromborku powstała kaplica pw. Najświętszego Salwatora i św. Teodora Męczennika (Teodora z Amazji), zwana szembekowską. Oratorium stanowi przykład centralnej budowli kopułowej. Powstała jako kaplica relikwiarzowa oraz miejsce pochówku swojego fundatora. Punkt centralny kaplicy stanowi retabulum relikwiarzowe, ustawione w 1734 roku w arkadzie południowej. Na mensie ołtarza ustawiono sarkofag z wizjerami oraz srebrnymi aplikacjami z relikwiami męczennika wczesnochrześcijańskiego św. Teodora z Amazji. Towarzyszą mu liczne relikwie różnych świętych oraz woskowe agnuszki umieszczone w czarnych, drewnianych, przeszklonych relikwiarzach, bogato zdobionych srebrnymi, trybowanymi aplikacjami. Ich srebrne okucia i zdobienia wykonali w latach ok. 1730–1743 złotnik olsztyński Jan Krzysztof Geese (†1761) oraz czynny w Królewcu w latach 1712–1750 Samuel Grewe. Całość wnętrza kaplicy pokrywają freski wykonane ok. 1735 roku przez Macieja Jana Meyera (Matthiasa Johanna Meyera) z Lidzbarka Warmińskiego. Kaplica ze świadomie wybranym kształtem, właściwie dobranymi relikwiami, odpowiednią dekoracją malarską pokrywającą wnętrze, kopią narodowego palladium, jakim jest cudowny wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej oraz bogatym uposażeniem na potrzeby celebrowanej w niej liturgii, od samego początku była w zamyśle biskupa Szembeka pomyślana jako miejsce mające chronić Świętą Warmię przed zagrażającymi jej niebezpieczeństwami ze strony innowierców.

Słowa kluczowe: kaplica relikwiarzowa; relikwie; Frombork; bp Krzysztof Andrzej Jan Szembek; palladium; Warmia; Maciej Jan Meyer; św. Teodor; budowla centralna; protestanci

Abstract. From the foundation of the bishop of Warmia, Krzysztof Andrzej Jan Szembek from Słupów (1680–1740), the bishop of Warmia in the years 1724–1740, a chapel was built at the cathedral in Frombork. It was named for Holy Savior and St. Theodore the Martyr (Theodor of Amazja), but often called Szembekowska. The oratory is an example of a central dome structure. It was built as both a reliquary chapel and burial place of its founder. The central point of the chapel is the reliquary retable, set in 1734 in the southern arcade. On the mensa, was placed a sarcophagus with visors

and silver applications with the relics of the early Christian martyr St. Theodore of Amasia. It is accompanied by numerous relics of various saints and wax agnus placed in black, wooden, glazed reliquaries, richly decorated with silver, trimmed applications. Their silver fittings and decorations were made in the years around 1730–1743 by the Olsztyn goldsmith Jan Krzysztof Geese (†1761) and Samuel Grewe, active in Königsberg in the years 1712–1750. The entire interior of the chapel is covered with frescoes made around 1735 by Maciej Jan Meyer (Matthias Johann Meyer) from Lidzbark Warmiński. The chapel with a consciously chosen shape, properly selected relics, an appropriate painting decoration covering the interior, a copy of the national palladium, which is the miraculous image of Our Lady of Częstochowa, and a rich endowment for the needs of the liturgy celebrated there, was from the very beginning, in Bishop Szembek's intention, built as a place to protect Holy Warmia from the dangers threatening it from dissenters.

Keywords: reliquary chapel; relics; Frombork; Bishop Krzysztof Andrzej Jan Szembek; palladium; Warmia; Maciej Jan Meyer; Saint Theodore; central building; Protestants

Każdy, kto przekracza obwarowania fromborskiego wzgórza katedralnego, od razu zwraca uwagę na XVIII-wieczną kaplicę niezwykle urody samotnie przylegającą od południa do korpusu nawowego gotyckiej katedry (il. 1). Dzieje się tak dlatego, że stanowi ona wyróżniającą się w swym artystycznym wyrazie realizację architektoniczną usytuowaną na wyeksponowanym miejscu, wyraźnie odcinającą się od potężnego, ceglanego masywu gotyckiej katedry, jak również wznoszących się na wzgórzu w pewnej odległości od niej kanonii i murów obronnych (il. 3). Kaplicę ufundował z osobistych oszczędności w latach 1732–1735 biskup warmiński Krzysztof Andrzej Jan Szembek ze Słupowa (1680–1740), pasterzujący na Świętej Warmii w latach 1723–1740¹. Jak głosi napis na tablicy fundacyjnej, oratorium wzniesiono „Ku czci Najświętszego Zbawiciela, Jezusa Chrystusa, królującego z drzewa Krzyża, i ku pamięci czcigodnych relikwii świętych Pańskich”², ale też św. Teodora Męczennika, którego relikwie w niej złożono. Popularnie budowlę określa się jako kaplicę Najświętszego Salwatora lub kaplicę Szembekowską, czasem jako kaplicę św. Teodora.

Szczęśliwie do naszych czasów w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie zachowało się kilka istotnych źródeł historycznych odnoszących się do kaplicy, jej wyposażenia i materialnego uposażenia³, a także zawierających

1 Postać biskupa Krzysztofa Andrzeja Szembeka oraz jego działalność duszpasterską na Warmii szeroko omawia ŻOCHOWSKI 1993; zob. też: SZORC 1991, s. 82; KOPICZKO 1996B, s. 244–245; *Poczet biskupów* 2008, s. 323–334.

2 STAREK/KOTŁOWSKI 2017, s. 360.

3 Szczególnie istotnymi dokumentami są: akt erekcyjny kaplicy – *Erectio Beneficium Szembekiani in Capella S(ancti)s(i)mi Salvatoris*, wystawiony w Lidzbarku Warmińskim 29 grudnia 1736 roku, pierwszy inwentarz jej wyposażenia bez daty powstania określony jako *Connotatio Argenteriae, Reliquiarum, Ornamentum totiusque Supellectilis Capellae S(ancti)s(i)mi Salvatoris D(omin)i Nostri* oraz drugi z 1785 roku poprzedzony statusem oratorium oraz opisem jego

opis uroczystej instalacji świętych relikwii 29 września 1734 roku⁴. Wiele cennych informacji przyniosła także przeprowadzona w drugim dziesięcioleciu XXI wieku gruntowna konserwacja całego zabytku przez firmę konserwatorską dr. hab. Edgara Pilla i mgr Aleksandry Pill z Torunia⁵. Jednakże do tej pory fromborskie oratorium Najświętszego Salwatora nie doczekało się osobnego opracowania monograficznego. Zarówno wcześniejsi badacze niemieccy⁶, jak i polscy, zwłaszcza w okresie powojennym, wspominają o kaplicy jedynie przy okazji omawiania katedry bądź też działalności na Warmii jej fundatora⁷. W kręgu zainteresowań historyków sztuki częściowo pozostawała tylko dekoracja malarska zdobiąca wnętrza kaplicy⁸ oraz znajdujące się tam relikwiarze⁹. Natomiast do tej pory nie podejmowano głębszej refleksji nad motywami powstania oratorium oraz jego znaczenia ideowego, co będzie przedmiotem poniższych rozważań.

Szembekowska kaplica stanęła przy siódmym przęśle południowej nawy bocznej katedry ukończonej w 1388 roku¹⁰. (il. 1–2) Do komunikacji z wnętrzem

uposażenia – *Status et Rescriptio Capellae Sanctissimi Salvatoris a Perillustri Reverendissimo Domino Joanne Cichowski Canonico Varmiensis Anno 1785 facta*. Wymienione trzy dokumenty znajdują się w jednym poszycie określonym jako *Capella Szembekiana Ecclesiae Cathedralis Varmiensis. Archiv(um) Capitulare Frauenburg. R. C11a*, opatrzone wspólną sygnaturą AAWO, AK, RC 11a. O kaplicy mówi także sam biskup Szembek w relacji o stanie diecezji warmińskiej przesłanej do Rzymu 12 września 1735 roku zachowanej w *Acta Cancellariae Illustrissimi Christophori Joannis Szembek Episcopi Warmiensis 1735–1740* (AAWO, AB, A 31, k. 78–90). Kilka istotnych informacji zawiera też obszerny testament Szembeka z 25 stycznia 1740 roku: *Testamentum Codicilli et Rationes Executoriales b.m. C(e)l(enti)ssimi R(everendissimi)mi D(omi)ni Christophori Szembek Principis Ep(isco)pi Warmiennsis* (AAWO, AK I T 16, k. 19–64v; AAWO, AB, A 46, k. 55–57), opublikowany w zasadniczej części przez: HIPLER 1886, s. 121–122. W tym miejscu składam serdeczne podziękowanie za pomoc w przeprowadzeniu kwerendy archiwalnej, uwagi i inspirujące rozmowy ks. prof. dr. hab. Andrzejowi Kopiczko – Dyrektorowi Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, ks. dr. Jackowi Wojtkowskiemu – Proboszczowi Archikatedralnej Parafii pw. Wniebowzięcia NMP i św. Andrzeja we Fromborku i ks. dr. Tomaszowi Garwolińskiemu – Dyrektorowi Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „HOSIANUM” w Olsztynie oraz pani Jagodzie Semków z Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku.

4 AAWO, AB, A 30, s. 812–822. Zob. też HIPLER 1886, s. 119–120.

5 MAĆKO 2014; PILL/PILL 2014; SZUMIŃSKA 2015.

6 Zob. m.in. BOETTICHER 1894, s. 84–85, 99–100; DITTRICH 1916, s. 14–17.

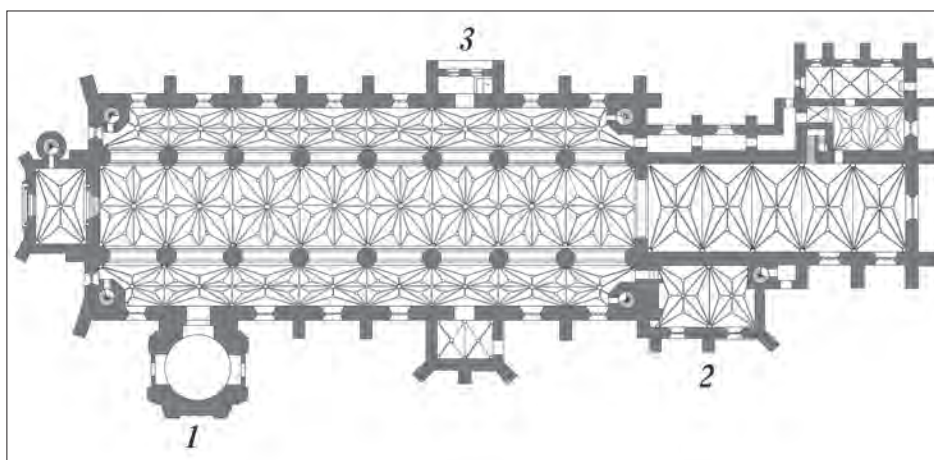
7 *Katalog zabytków* 1980, s. 85–88; ACHREMZYK 1987, s. 18; SZORC 1991, s. 82; ŻOCHOWSKI 1993, s. 70–72; *Poczet biskupów* 2008, s. 331; STAREK/KOTŁOWSKI 2017, s. 359.

8 STOGA 1981, s. 258–261, il. 14; STOGA 1993, s. 519.

9 SAMULOWSKA 1968, s. 54–58, il. 10–13; MAĆZYŃSKI 2003, s. 583–584, il. 124; OKULICZ 2006, s. 15–16, 346–351; SEMKÓW 2006, s. 1–36; SEMKÓW 2012A, s. 47–53.

10 Kaplica biskupa Szembeka była czwartą i ostatnią z kaplic, jakie wzniesiono przy katedrze we Fromborku, a drugą z istniejących do dziś. Pierwszą, pw. św. Jerzego, zwaną też kaplicą polską, wybudowano pod koniec XV wieku od południa przy dwóch ostatnich przęsłach chóru wschodniego. Drugą, czworoboczną kaplicę od północy przy prezbiterium wybudowano zapewne w XVII wieku. Przebudowano ją w 1753 roku, a następnie rozebrano w 1809. Niewiele wcześniej od kaplicy Szembekowskiej przy trzecim przęśle korpusu nawowego od północy pomiędzy przyporami stanęła na rzucie prostokąta niewielka kaplica pw. św. Brunona, wzniesiona w 1721 roku przez kanonika Gotfryda Henryka von Eulenbarga (†1734), konsekrowana

świątyni wykorzystano istniejący tu wcześniej gotycki, ostrołukowy portal południowy, który przekształcono. Portal pierwotnie utworzony był z profilowanych kształtek, co potwierdza odkrywka w ościeżach dzisiejszego wejścia. Zapewne był on identyczny ze znajdującym się na osi portalem w ścianie nawy północnej, który później zamurowano. Prawdopodobnie istnienie gotowego wejścia do nawy było jedną z przyczyn lokalizacji oratorium na tym miejscu. Za takim usytuowaniem przemawiają także względy prestiżowe, wynikające z niezwykle eksponowanej przestrzeni widokowej w obszarze placu przed katedrą otoczonego kanoniami oraz obwarowaniami ufortyfikowanego wzgórza, gdzie wzniesione oratorium niejako „wita” wszystkich przybywających zarówno od strony bardziej uczęszczanej bramy południowej, jak i bramy zachodniej. (il. 3)

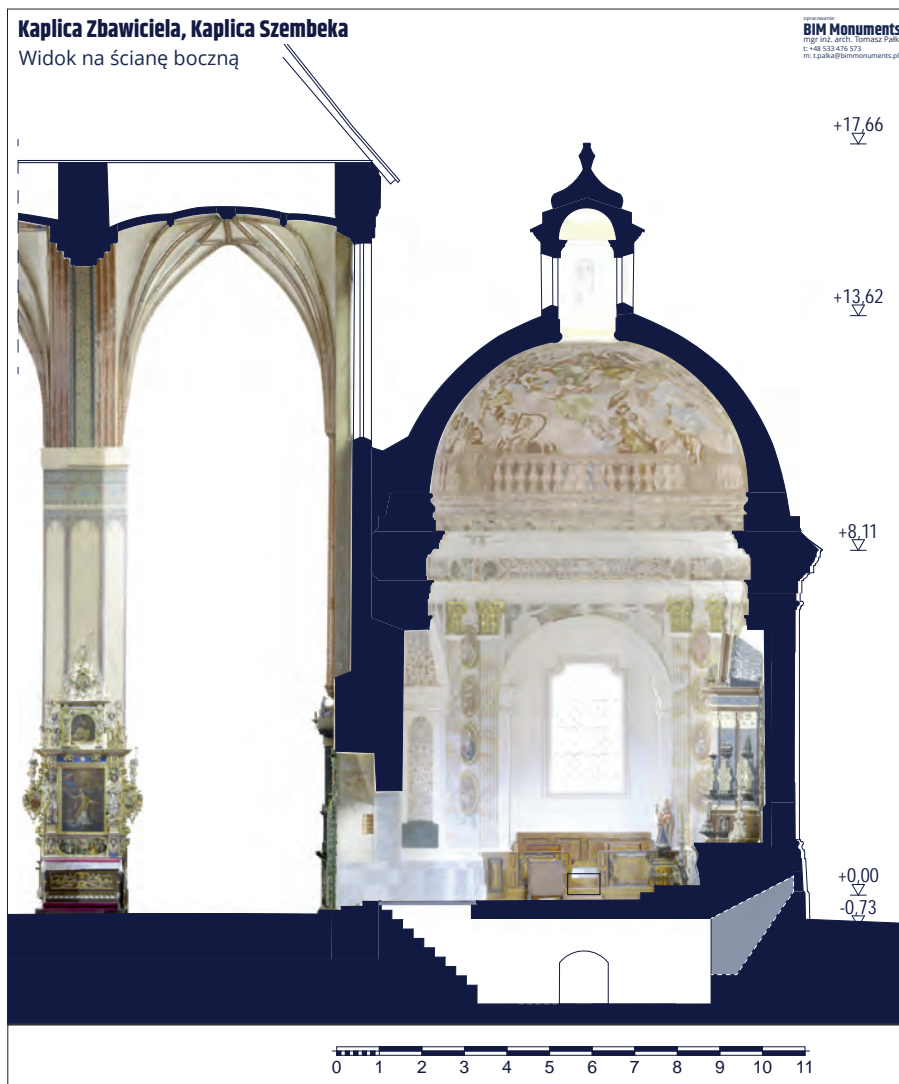

1. Frombork, Katedra pw. Wniebowzięcia NMP i św. Andrzeja. Rzut poziomy – 1. kaplica Najświętszego Salwatora (Szembekowska), 2. kaplica św. Jerzego (tzw. polska), 3. kaplica św. Brunona (nieistniejąca), oprac. A. Oczko, 2020.

Można przypuszczać, że wzniesienie kaplicy od południa było podyktowane także innymi względami. Otóż strona południowa katedry jest znacznie bardziej sucha niż strona północna, gdzie stopień zawilgocenia pomiędzy murem obronnym a katedrą był i jest do dziś bardzo wysoki, co zawsze nastęrczało wielu problemów¹¹. Na uwagę zasługuje także fakt, że kaplica, w której ostatecznie

13 października 1721 roku przez sufragana warmińskiego Jana Franciszka Kurdwanowskiego (1713–1729) (il. 1), zob. DITTRICH 1916, s. 17–18, 100–101, 103; *Katalog zabytków* 1980, s. 48. Kaplica Eulenburga pomyślana była jako grobowa, co także stanowiło wyjątek, gdyż od samego początku biskupów i kanoników warmińskich chowano we wnętrzu katedry pod posadzką, nie wznosząc osobnych mauzoleów. Miejsce pochówku w katedrze upamiętniano płytą nagrobną lub epitafium, por. SIKORSKI 2005, s. 84–94.

¹¹ Wpływ na taki stan rzeczy ma duże zacienienie spowodowane masywem świątyni oraz wysokim, średniowiecznym murem obronnym, a także działalność opadów i wiatru uderzającego

2. Frombork, Katedra pw. Wniebowzięcia NMP i św. Andrzeja. Przekrój poprzeczny przez nawę katedry i kaplicę Najświętszego Salwatora (Szembekowską), oprac. T. Pałka, 2020.

pochowano jej fundatora, pozostaje w bezpośredniej bliskości ołtarza św. Wawrzyńca, ustawionego przy ósmym filarze w prawym rzędzie nawy, należącym do Szembeka od 27 stycznia 1723 do 8 listopada 1724 roku, w czasie, kiedy posiadał

od strony Mierzei i Zalewu Wiślanego. Ilustrują to losy przywołanej już kaplicy kanonika warmińskiego Gotfryda Henryka von Eulenburga (†1734), wzniesionej w 1721 roku przy północnej ścianie nawy katedry. Problem z wilgocią w kaplicy był tak duży, że jeszcze za życia fundator zrezygnował z pochówku w jej wnętrzu. W 1727 roku wykonaną wcześniej płytę nagrobną Eulenburga przycięto, przenosząc do wnętrza katedry fragment z jego herbem i inskrypcją nagrobną. Samą zaś kaplicę rozebrano już w 1839 roku, BOETTICHER 1894, s. 84–85, 99; DITTRICH 1916, s. 17; *Katalog zabytków* 1980, s. 80, 85–86; STAREK/KOTŁOWSKI 2017, s. 102–105.

kanonię warmińską, z której zrezygnował po objęciu rządów w diecezji¹². Należy pamiętać, że zgodnie z prawną tradycją warmińską kanoników grzebano w bezpośrednim sąsiedztwie przynależących im ołtarzy¹³. Aczkolwiek biorąc pod uwagę wcześniejsze argumenty za lokalizacją oratorium w tym względzie, może to być tylko zrządzenie przypadku, co w jakiejś mierze potwierdza późniejsza sprawa poszukiwania w katedrze odpowiedniego miejsca na usytuowanie epitafium biskupa Szembeka, ustawione ostatecznie na ścianie szóstego przęsła nawy bocznej po lewej stronie wejścia do oratorium¹⁴.

W imieniu Szembeka na mocy specjalnego upoważnienia kamień węgielny pod kaplicę położył w uroczystość odpustową Wniebowzięcia NMP 15 sierpnia 1732 roku biskup pomocniczy Michał Remigiusz Łaszewski (1730–1746). Zamurowano wówczas także ołowianą tabliczką z łacińskim napisem mówiącym, że czcigodny biskup Szembek nakazał wybudować kaplicę przy katedrze „aby oddać cześć św. męczennikowi Teodorowi oraz wszystkim świętym, których święte relikwie będą przechowywane w tym miejscu”¹⁵. Biskup Krzysztof Andrzej Szembek w uroczystej procesji przeniósł relikwie Krzyża Świętego i św. Teodora Męczennika z fromborskiego kościoła parafialnego św. Mikołaja do nowego oratorium w święto

12 SIKORSKI 2005, s. 159.

13 *Ibidem*, s. 89–94.

14 Początkowo epitafium upamiętniające biskupa Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka chciano umieścić wewnątrz kaplicy, co wydawało się być rzeczą logiczną z racji pochówku dokonanego w jej krypcie. Jednakże z uwagi na specyficzny wystrój artystyczny oratorium nie było tam właściwego miejsca. Dlatego na posiedzeniu Kapituły z 6 maja 1744 roku postanowiono skontaktować się z Józefem Eustachym Szembekiem (†1758), ówczesnym biskupem chełmskim, bratem zmarłego biskupa Aleksandra Kazimierza Szembeka (†1756), wojewodą sieradzkim oraz pozostałymi wykonawcami testamentu warmińskiego hierarchy w celu znalezienia właściwego miejsca. Ostatecznie zdecydowano się umieścić epitafium w miejscu istniejącego do 1732 roku na północnej ścianie epitafium kanonika Mikołaja Kopernika (†1543), które przesunięto dalej do przodu z racji budowy wejścia do nowo powstałej kaplicy Szembekowskiej. Taką lokalizację jesienią 1744 roku zatwierdził następca Szembeka na stolicy warmińskiej biskup Adam Stanisław Grabowski (†1766) oraz Kapituła na posiedzeniu 3 listopada tegoż roku. Ale jeszcze w trakcie wykonywania epitafium w Krakowie ustalone miejsce budziło wątpliwości, gdyż szukano innego, co potwierdza protokół z obrad Kapituły z 6 czerwca 1746 roku, por. HIPLER 1886, s. 101; DITTRICH 1916, s. 16; SIKORSKI 2005, s. 94–95. Ostatecznie monument ustawiono na obecnym miejscu. Ksiądz Alojzy Szorc w biografii Mikołaja Kopernika pisze, że epitafium kopernikowskie przesunięto dopiero w 1746 roku. Do tego czasu miało się znajdować z lewej strony wejścia do kaplicy, zob. SZORC 2013, s. 88.

15 Na tablicy znalazł się napis: „Ad Maiorem Dei Gloriam fidelium devotionis augmentum Cel-sissimvs Illustrissimus et Reverendissimus Dominus Joannes Christophorus Andreas in Słup-ow Szembek Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopus Varmiensis, et Sambiensis S(acri) R(omani) I(mperii) Princeps Terrarum Prussia Praesses Capellam hanc in honorem S(ancti) Theodori Martiri et O(mnium) [Sanctorum] quorum Sacrae Reliquiae ibidem in scriniis vitris loculis, et capsis argenteis extant, prominent, et reconditae sunt, munificentissima sua dex-tera excitari voluit et excitavit. Ego vero Michael Remigius Laszewski eadem Gratia Ep(isco)pus Macren(sis), Suffraganeus et Praepositus Varmiensis ad construendam hanc Capellam primarium lapidem posuit. Anno MDCCXXXII die XV. Augusti”, AAWO, AK, RC 11a (1), k. 1; por. HIPLER 1886, s. 119; DITTRICH 1916, s. 14; ŻOCHOWSKI 1993, s. 71.

św. Michała Archaniola 29 września 1734 roku¹⁶. Samą zaś kaplicę konsekrował w 1735 roku¹⁷, mimo że prace przy jej wykończeniu trwały jeszcze trzy lata po jego śmierci, do 1743 roku, co potwierdza zapis z posiedzenia Kapituły z 5 lipca 1743, kiedy to z legatu Szembeka zapłacono 1000 talarów za skrzyńeczki relikwiarzowe do kaplicy¹⁸. W akcie erekcyjnym z 29 grudnia 1736 roku fundator zadbał również o zapewnienie środków na jej utrzymanie i celebrowaną w niej liturgię¹⁹. Zgodnie z życzeniem zawartym w testamencie z 25 stycznia 1740 roku²⁰ zmarły 16 marca 1740 roku biskup Szembek spoczął w krypcie kaplicy 1 czerwca 1740 roku²¹.

Kaplicę Szembekowską wybudowano na rzucie poziomym o odmiennym wyglądzie strony zewnętrznej i wewnętrznej. Na zewnątrz uzyskała ona rzut zbliżony do kwadratu (9 m × 10 m) o wklęsłych narożach, natomiast we wnętrzu powierzchnię przyziemia wyznacza koło wpisane w kwadrat z czterema prostokątnymi wnękami w środku boków (we wnęcie południowej usytuowano ołtarz, w północnej – wejście, a w wschodniej i zachodniej – ławy), co w efekcie w rzucie przybiera postać zbliżoną do wpisanych w siebie dwóch krzyży greckich. (il. 1–2)

W układzie architektonicznym dolnej kondygnacji elewacji zewnętrznych można wyróżnić trzy części. Najpierw wysoki, wykonany z piaskowca fazowany, kamienny cokół, dalej spoczywające na nim gładkie ściany zamknięte w narożach prostymi lizenami oraz szeroki fryz podokapowy w formie zdwojonego belkowania rozdzielonego impostami na osi lizen. W cokole od strony wschodniej i zachodniej widoczne są otwory wentylacyjne nakryte kolebką krypty grzebalnej urządzonej pod kaplicą. Ściany zachodnią i wschodnią kaplicy przepruwa okno obramione opaską w kształcie stojącego prostokąta zamkniętego łukiem odcinkowym. Na południowej ścianie kaplicy umieszczono prostą, marmurową tablicę z napisem fundacyjnym²². Na podbudowie kondygnacji dolnej wznoszą

16 Opis uroczystości związanych z wprowadzeniem relikwii św. Teodora do kaplicy podaje AAWO, AB, A 30, s. 812–822. Zob. też HIPLER 1886, s. 119–120.

17 AAWO, AB, A 31, k. 81.

18 DITTRICH 1916, s. 57–58.

19 AAWO, AK, RC 11a (1), luźna karta bez numeracji oraz k. 1–2v; AAWO, AK, RC 11a (3), k. 1v–2; DITTRICH 1916, s. 51.

20 AAWO, AB, A 46, k. 55–55v; HIPLER 1886, s. 121.

21 W czasie przeprowadzonej penetracji krypty w lutym w 2017 roku stwierdzono obecność pochówków następujących biskupów: Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka (†1740), Andrzeja Stanisława Hattena (†1841), Józefa Ambrożego Geritza (†1867), Andrzeja Thiela (†1908), Augustyna Bludau (†1930) oraz kanonika Aleksego Ossolińskiego (†1766), krewnego biskupa Szembeka, STAREK/KOTŁOWSKI 2017, s. 359.

22 „SANCTISSIMI SALVATORIS / IESV CHRISTI A LIGNO REGNATIS HONORI / ET SANCTORVM AC SANCTARVM EIVS / RELIQUIARUM VENERANDARVM MEMORIAE / CHRISTOPHORUS ANDREAS IOANNES COMES IN SŁVPOW SZEMBEK / S(ACRI) R(OMANI) I(MPERII) PRINCEPS EPISCOPVS VARMIIENSIS ET SAMBIENCIS / CAPELLAM HANCE ERIGI CVRAVIT / ANNO DOMINI 1735”, por. AAWO, AK, RC 11a (3), k. 1; STAREK/KOTŁOWSKI 2017, s. 360.

się kondygnacje górne – wyraźnie dominująca nad założeniem kopuła oraz latarnia przykryta spłaszczonym hełmem, zwieńczonym krzyżem na kuli. Latarnię artykułowaną hermowymi pilastrami na cokolikach podtrzymujących płaski fryz wieńczący przepruto czterema półokrągłymi oknami ujętymi opaskami²³. Kopułę i hełm latarni pokryto blachą miedzianą. (il. 3)

3. | Frombork, Katedra pw. Wniebowzięcia NMP i św. Andrzeja z kaplicą Najświętszego Salwatora (Szembekowska). Widok od południowego zachodu, fot. autor, 2011.

Wnętrze oratorium podzielone jest w układzie poziomym na trzy części – wysokiego, cokołu, ściany pilastrowej oraz belkowania wspierającego kopułę zwieńczoną latarnią. W układzie pionowym w dolnej kondygnacji wprowadzono cztery wnęki arkadowe umieszczone na osiach oraz znajdujące się pomiędzy nimi pary nieznacznie rozsunętych korynckich pilastrów podtrzymujących wyłamane na ich osi zdwojone belkowanie, rozdzielone impostami. Cokół, zamknięty profilowanym gzymsem, będący podstawą ściany, wielokrotnie się przełamuje, tworząc w arkadach oraz pod pilastrami wydatne postumenty. Profilowane arkady zostały zamknięte łukiem odcinkowym. We wnękach wsparto je na profilowanych odcinakach gzymsu nawiązującego kształtem do belkowania. Ponad belkowaniem rozpościera się kopuła z latarnią, której wnętrzu przepruto czterema półokrągłymi

23 Por. *Katalog zabytków* 1980, s. 85, il. 102.

oknami rozdzielonymi pilastrami na cokolikach opartych na profilowanej opasce odcinającej latarnię od pola kopuły. Pilastry w latarni wspierają wyłamane na ich osi belkowanie²⁴. Arkadę wschodnią i zachodnią przepruto oknem w kształcie stojącego prostokąta o wklęsłych, górnych narożach. Posadzkę oratorium wyłożono marmurowymi płytami, umieszczając przed wejściem płytę zakrywającą zejście do urządzonej w przyziemiu krypty grzebalnej²⁵. (il. 2)

Wejście do kaplicy usytuowano w arkadzie północnej. Od strony wnętrza nawy katedry tworzy go głęboka, wysoka arkada obramieniona iluzjonistycznie malowanym portalem wykonanym w 1742 roku przez malarza Rogowskiego²⁶. Malowidło wyobraża na tle pilastrów o kompozytowych głowicach dwie triady kolumn o podobnych kapitelach. Kolumny skrajne mają trzon prosty, środkowa zaś skręcony. Wszystkie przedstawiono na wysokich postumentach. Na kolumnach wsparto przerwane belkowanie z dwoma przyczółkami flankującymi profilowaną arkadę z wyłamanym na osi kluczem zdobionym kartuszem z chrystogramem „IHS” podtrzymywany przez dwa aniołki. Na przyczółkach wyobrażono dwie personifikacje – *Męczeństwo* z wieńcem laurowym i palmą w rękach oraz *Wiarę* trzymającą krucyfik i kielich z hostią²⁷. W dolnej części pole arkady przepruto otworem wejściowym do oratorium utworzonym na kształt stojącego prostokąta zamkniętego łukiem odcinkowym. (il. 4, 6)

Wnętrze kaplicy zdobi polichromia wykonana około 1735 roku przez malarza Macieja Jana Meyera z Lidzbarka Warmińskiego. Dekoracje w formie marmoryzacji i regencyjnej ornamentyki pokrywają pilastry, fryzy i płyciny ścian, stanowiąc pomiędzy pilastrami tło dla zawieszonych na malowanych wstęgach owalnych wizerunków z popiersiami świętych identyfikowanych przez podpisy²⁸. W każdym narożu ukazano po cztery medaliony. W arkadzie nad wejściem Meyer wyobraził wizję św. Teodora z Amazji. Męczennik, któremu towarzyszy anioł, został ukazany jako rzymski żołnierz klęczący na potłuczonym bożku pogańskim z pochodnią

24 *Ibidem*, il. 105.

25 *Ibidem*, s. 85–86.

26 Rogowski (Rogalski) to bliżej nieznanego z imienia malarz i pozłotnik działający na Warmii w 2. połowie XVIII wieku, który wzmiankowany jest w źródłach przy okazji zleczanych mu prac w katedrze we Fromborku, pracował m.in. dla biskupa Szembeka oraz przy kaplicy św. Brunona kanonika Eulenburga, zob. m.in. DITTRICH 1916, s. 15, przyp. 1; STAREK/KOTŁOWSKI 2017, s. 362, przyp. 415.

27 Rogowski wykonał podobną, nieistniejącą już dziś iluzjonistyczną dekorację zdobiacą portal do kaplicy św. Brunona w katedrze w 1752 roku (DITTRICH 1916, s. 17) oraz zachowane obramienie drzwi w pokoju na parterze w budynku tzw. wikariat wzniesionego w latach 1722–1732 na wzgórzu fromborskim (*Katalog zabytków* 1980, s. 93).

28 Przedstawiono tu następujących świętych: Makarego, papieża Marcina, Wacława, Iwona Adwokata, Błażeja, króla Henryka, Maurycego, Emiliana z Wenecji, Hilarego, króla Ludwika, Jana Nepomucena, Lzydora, Jana Jałmużnika, Karola Boromeusza, Albana i św. Łazarza.

i gałązką palmową w rękach, adorując imię Boga Jahwe. Tu też malarz umieścił swoją sygnaturę²⁹. Z kolei w przyłuczach arkad ukazał personifikację ośmiu błogosławieństw³⁰. Czaszę kopuły wypełnia apoteoza Trójcy Świętej adorowanej przez rzesze świętych i aniołów witających wstępującą do Nieba Marię. W podniebiu latarni malarz wyobraził złotą koronę. Barwna polichromia dekoruje także ścianę pomiędzy łukiem arkady a wejściem do oratorium od strony wnętrza nawy bocznej. Przedstawiono tu anioła z otwartą księgą z napisem³¹, a w podniebiu arkady Oko Opatrzności Bożej w glorii³². (il. 5-7)

Punktem centralnym kaplicy jest przyścienny, drewniany ołtarz relikwiarzowy ustawiony w 1734 roku. Retabulum polichromowane przez Rogowskiego na brązowo z ciemnoniebieską marmoryzacją w płycinach wypełnia na kształt boazerii południową arkadę kaplicy. Nastawa składa się z ustawionego na podeście poprzedzonego gradusem sarkofagowego stipesu z drewnianą mensą z marmurowym portatyłem konsekrowanym przez biskupa Szembeka 13 grudnia 1729 roku³³. Na mensie prezentowana jest polichromowana na czarno drewniana trumna w kształcie sarkofagu z wizjerami oraz srebrnymi aplikacjami z relikwiami św. Teodora Męczennika. Z tyłu boazerie w polu głębokiej arkady artykułują dwie triady pilastrów o szerokich trzonach pokrytych marmoryzacją z płaskorzeźbionymi i srebrzonymi głowicami kompozytowymi podtrzymujące przerwane na osi łamane belkowanie. Pilastry na niskich, profilowanych i srebrzonych postumentach ustawiono na zdwojonym, wysokim cokole, rozdzielonym oraz zwieńczonym łamanym profilowaniem. Dolną część cokołu dekorują czworoboczne płyciny z marmoryzacją. Belkowanie podtrzymuje szeroki profilowany łuk archiwolty z wyłamanym na osi kluczem. Jej wnętrze zdobi srebrny ornament regencyjny na niebieskim tle oraz wykonane w srebrnej blasze zawieszzone u podniebia archiwolty kampanule³⁴. Na szczycie archiwolty ustawiono niewielką, drewnianą i polichromowaną figurę stojącego, trzymającego krzyż Dzieciątka Jezus o naturalnych włosach³⁵. (il. 5)

29 MATTHIAS I(OHANNES) MAYER (*sic!*) / PICTOR CIVISQU(UE) / HELISBERGAE, por. STAREK/KOTŁOWSKI 2017, s. 372.

30 W literaturze personifikacje w przyłuczach błędnie interpretowane są jako cnoty, zob. *Katalog zabytków* 1980, s. 86.

31 „Nomi/na con/scrip/ta / sunt / in libro / vita(e)”, por. STAREK/KOTŁOWSKI 2017, s. 363.

32 Por. *Katalog zabytków* 1980, s. 86, il. 276, 278–281; SEMKÓW 2006, s. 17–22.

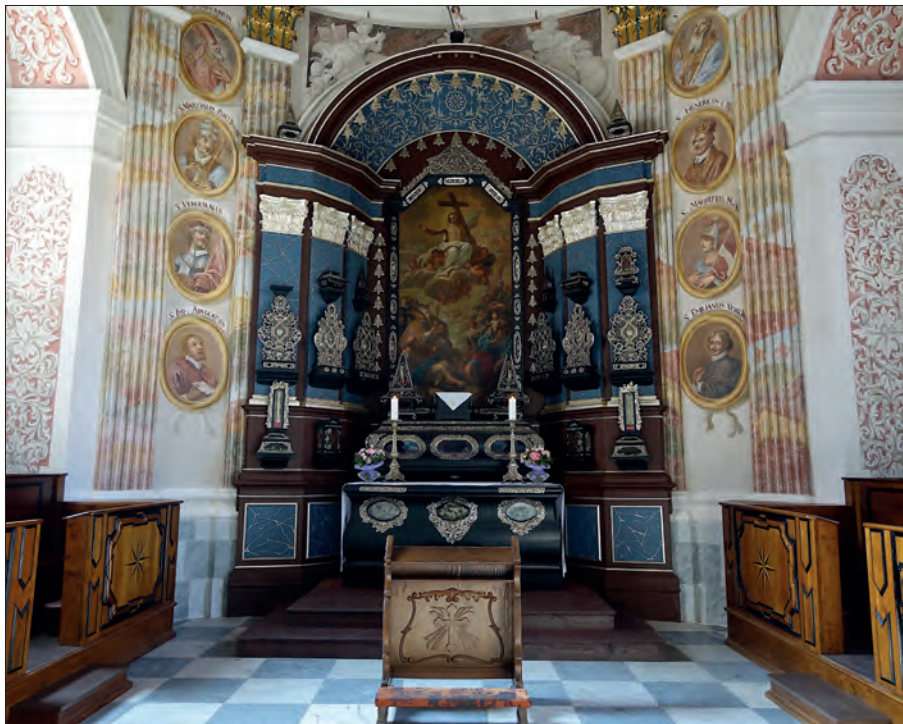
33 Napis na odwrociu portatyłu z relikwiami św. św. męczenników Urbana i Honorata w ołtarzu kaplicy, *Inwentaryzacja* (APAF), obiekt nr 31. Zob. też. AAWO, AK, RC 11a (3), k. 2.

34 Z wymienionych w inwentarzu 60 kampanul obecnie zachowało się 40, co odnotowano na jego marginesie, por. AAWO, AK, RC 11a (2), k. 3v. Inwentarz z 1785 wymienia z 60 zachowane 43, zob. AAWO, AK, RC 11a (3), k. 2.

35 Zob. DITTRICH 1916, s. 15; *Katalog zabytków* 1980, s. 86; PILL/PILL 2014, il. 46–49.

4. Frombork, Katedra pw. Wniebowzięcia NMP i św. Andrzeja. Wejście do kaplicy Najświętszego Salwatora (Szembekowskiej). Iluzjonistyczny portal – mal. Rogowski, 1742, krata – kowal Jan Schwartz, ok. 1742, fot. autor, 2020.

5. | Frombork, Kaplica Najświętszego Salwatora (Szembekowska). Widok wnętrza z nastawą ołtarzową, fot. autor, 2018.

6. | Frombork, Kaplica Najświętszego Salwatora (Szembekowska). Ściana północna z wejściem i przedstawieniem św. Teodora z Amazji, mal. Maciej Meyer, ok. 1735, fot. autor, 2019.

7. | Frombork, Kaplica Najświętszego Salwatora (Szembekowska). Dekoracja kopuły – *Adoracja Trójcy Świętej*, mal. Maciej Meyer, ok. 1735, fot. autor, 2019.

W centrum retabulum umieszczono pole obrazowe ujęte w ramę w kształcie stojącego prostokąta z nadwieszonym trójbocznym zamknięciem, otoczone srebrnymi aplikacjami w kształcie kampanul oraz ornamentu regencyjnego nad obrazem. Płaską ramę ozdabiają przeszklone reservacula z relikwiami, obwiedzione srebrnymi, ażurowymi aplikacjami. Obraz olejny przedstawia Zwycięskiego Chrystusa na obłokach trzymającego duży krzyż, adorowanego przez zastępy świętych. Na pierwszym planie w dolnej strefie widoczny jest św. Krzysztof i św. Andrzej Apostoł – patroni biskupa Szembeka. Za nimi w głębi rozpoznawalni są święci polscy oraz inni mieszkańcy Nieba. Dzieło najprawdopodobniej powstało około 1734 roku w Warszawie w pracowni anonimowego artysty³⁶. (il. 9)

Spoczywającej na mense trumnie relikwiarzowej św. Teodora Męczennika towarzyszą liczne relikwie różnych świętych umieszczone w drewnianych, przeszklonych i malowanych na czarno bogato zdobionych srebrnymi, trybowanymi aplikacjami relikwiarzach. Mają one kształt kartuszy, szkatulek, obelisków, piramid oraz niewielkich szafek³⁷. Srebrne okucia i zdobienia wykonali w latach około 1730–1743 złotnik olsztyński Jan Krzysztof Geese (†1761) oraz czynny w Królewcu w latach 1712–1750 Samuel Grewe, co potwierdzają znaki złotnicze³⁸. Relikwiarze rozmieszczono na półkach zawieszonych na płycinach górnej części cokołu i pilastrach retabulum. Pozostałe relikwie znalazły się w wizjerach obramionych srebrnymi aplikacjami na ramie obrazu ołtarzowego i z przodu sarkofagowego stipesu. (il. 8–9)

Większość relikwiarzy pochodzi z pierwotnego wyposażenia kaplicy, w tym i te, które wymienia testament Szembeka³⁹. Jednakże brakuje części relikwiarzy wyszczególnionych w inwentarzu z 2. połowy XVIII wieku⁴⁰. Ale są tu także i te, które dostawiono później, np. dwa duże, czarne, drewniane relikwiarze w kształcie obelisków na rozszerzonej podstawie z wizjerami, dekorowane srebrnymi aplikacjami, stojące na trumnie św. Teodora⁴¹. (il. 8) Szczególną uwagę zwraca sześć

36 *Ibidem*; MAĆZYŃSKI 2003, s. 583–584; SEMKÓW 2012A, s. 48–50.

37 Por. DITTRICH 1916, s. 15. Obecnie wraz z trumną z relikwiami św. Teodora Męczennika w kaplicy znajduje się 21 relikwiarzy.

38 Kapituła na posiedzeniu z 5 lipca 1743 roku przeznaczyła 1000 talarów z legatu Szembeka na zapłacenie za drewniane szkatułki na relikwie do kaplicy Najświętszego Zbawiciela, por. DITTRICH 1916, s. 57–58. Zob. też. SAMUŁOWSKA 1968, s. 54–58, il. 10–13; MAĆZYŃSKI 2003, s. 584; OKULICZ 2006, s. 15–16, 346–351; SEMKÓW 2006, s. 7–16; SEMKÓW 2012A, s. 50–52.

39 Testament wymienia cztery relikwiarze podłużne – dwa szersze i dwa węższe oraz dwa w kształcie kolumny (zapewne obelisków). Z braku szczegółowego opisu ich identyfikacja dziś nie jest możliwa, por. AAWO, AK I T 16, k. 29 i k. 50.

40 Listę relikwiarzy i relikwii obecnie znajdujących się w kaplicy podaje m.in. Inwentaryzacja (APAF), s.n.; SEMKÓW 2006, Aneks II.

41 Relikwiarze pochodzą z czasów biskupa Teodora Potockiego (1712–1723). Zostały ufundowane w 1714 roku przez kanonika Szymona Aleksego Tretera (†1731) z przeznaczeniem na dawny ołtarz główny z 1504 roku. Relikwiarze pomalował i pozłocił w 1714 roku malarz Kolberek,

relikwiarzy w formie rozbudowanego kartusza ustawionego na postumencie zaopatrzonego w otwory na drążki, co umożliwiało ich noszenie w procesji jako feretrony. (il. 9) Warto także wymienić trzy srebrne i złoczone róże z relikwiami św. Floriana, św. Krzysztofa i św. Kazimierza, znalezione w trumnie św. Teodora podczas ostatniej konserwacji kaplicy⁴². W relikwiarzach obok partykuł świętych umieszczono również woskowe agnuski⁴³ z czasu pontyfikatu papieża Benedykta XIII (1724–1730) i Klemensa XII (1730–1740), a więc z lat budowy i wyposażenia oratorium⁴⁴. Zarówno relikwie, jak i agnuski otoczone są misternie wycinanymi z papieru i jedwabiu kolorowymi kwiatówkami, cekinami oraz papierowymi banderolami identyfikującymi partykuły świętych. Wszystko najczęściej przymocowane jest do jedwabnej tkaniny, którą wyścielono wnętrza relikwiarzy.

W polach arkadowych pod oknami oratorium ustawiono dwie dwupoziomowe, dwurzędowe, rozdzielone na osi drewniane ławy z 1740 roku, pomalowane przez Rogowskiego. Przerobił je najpierw w 1743 roku, a następnie w latach 1751–1752 stolarz Lindenberg. Prace przy nich prowadzono także w XIX wieku⁴⁵. Zapewne pierwotnie polichromowane na kolorowo ławy w wyniku późniejszych przekształceń uzyskały obecne przedpiersia rozczłonkowane profilowanymi płycinami z intarsjowaną gwiazdą.

DITTRICH 1916, s. 44; KOPICZKO 1996C, s. 257. Następnie relikwiarze wzmiankowane są do 1980 roku na nowym ołtarzu głównym z fundacji biskupa Adama Stanisława Grabowskiego z lat 1747–1750, co potwierdza także najstarsza ich ikonografia z około 1910 roku, DITTRICH 1916, s. 44; *Katalog zabytków* 1980, s. 59, il. 192; SEMKÓW 2012B, s. 73–74, il. 42–43. Nie jest znany czas przeniesienia ich do kaplicy Szembeka.

- 42 Zapewne są to te same trzy srebrne i złoczone niewielkie relikwiarze w kształcie róż wzmiankowane w źródłach jako róże z relikwiami św. Kazimierza, św. Floriana i św. Jana Chrzciciela, AAWO, AK, RC 11a, k. 2; AAWO, AK I T 16, k. 32 i k. 52; SEMKÓW 2006, s. 7–8; SEMKÓW 2012A, s. 48. Zob. też *Inwentaryzacja* (APAF), obiekty nr 29; PILL/PILL 2014, il. 152–153.
- 43 Agnusek (zdrobienie z łac. *agnus* – baranek) to owalny medalion z wytłoczonym na awersie barankiem, używany jak sakramentale, ozdoba lub talizman. Genezy agnusków upatruje się w zwyczaju sięgającym V wieku, kiedy to kruszono i rozdawano wiernym części paschału. Kiedy paschału nie wystarczało do obdzielenia wszystkich, święcono większą ilość wosku i formowano z niego medaliony, na których wyciskano symbol baranka. Od pontyfikatu papieża Marcina V (†1431) agnuski święcił papież w pierwszym roku swojego pontyfikatu, a następnie co siedem lat i w roku jubileuszowym. W czasach pontyfikatu papieża Aleksandra VII (†1667) ostatecznie ustalono kształt agnuska (od 3 do 20 cm) oraz wykonywanie go z białego wosku. Na awersie wyobrażano leżące na zapieczetowanej księdze baranka wielkanocnego okolo-nego wytłaczanym napisem: *Ecce Agnus Dei qui tollit peccata mundi*, a u dołu pod księgą imię papieża, który poświęcił medalion, datę tego aktu bądź też rok pontyfikatu. Rewers zdobiony był wizerunkiem świętego (np. nowo kanonizowanego) i jego imieniem, a z czasem wizerunkami kilku świętych. Agnusek jako sakramentale był bardzo ceniony i otaczany czcią. Widziano w nim ochronę od nieszczęść, chorób, zaraz oraz działania szatana, por. NIPARKO 1989, kol. 188–189; NADOLSKI 2006, s. 57–58.
- 44 SEMKÓW 2012, s. 52.
- 45 DITTRICH 1916, s. 15; *Katalog zabytków* 1980, s. 86.

8. Frombork, Kaplica Najświętszego Salwatora (Szembekowska). Trumna relikwiarzowa św. Teodora z Amazji, 1734 oraz dwa relikwiarze piramidalne z 1714 r., fot. autor, 2019.

9. Frombork, Kaplica Najświętszego Salwatora (Szembekowska). *Triumfujący Zbawiciel w otoczeniu Świętych Pańskich*, mal. warszawski (?), ok. 1734 oraz relikwiarze w części środkowej nastawy, złotnicy Jan Krzysztof Geese i Samuel Grewe, ok. 1730–1743, fot. autor, 2019.

Integralną część wyposażenia kaplicy stanowi niezwykle dekoracyjna, bardzo bogato plastycznie kuta w przestrzenne motywy roślinne dwuskrzydłowa krata wypełniająca arkadę i zamykająca wejście do oratorium⁴⁶. W jej półokrągłym nadświetlu umieszczono ażurowy kartusz z herbem biskupa Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka⁴⁷. Tworzy go tarcza herbowa z godłem pod zielonym kapeluszem biskupim. Tarczę umieszczono na tle skrzyżowanego pastorału z mieczem, na niej zaś wspiera się infuła biskupia i mitra książęca. W otaczającej kartusz ornamentyce roślinnej widnieją litery: I C / A. de / SS / SR IP / EW & S⁴⁸. Kratę wykonał około 1742 roku Jan Schwartz (1691–1760), kowal z Reszła, pracujący na rzecz sanktuarium w Świętej Lipce. W 1742 roku pomalował ją i wyzłocił wspomniany już malarz Rogowski⁴⁹. (il. 4)

Pośrednio z wyposażeniem kaplicy należy wiązać ustawiony na południowej ścianie nawy z lewej strony wejścia do oratorium nagrobek biskupa Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka. Przyścienny monument wykonano w Krakowie według projektu przedłożonego przez kanonika warmińskiego Andrzeja Marquardta (†1793) autorstwa najprawdopodobniej Francesca Placidiego na posiedzeniu Kapituły 17 grudnia 1744 roku⁵⁰. Nagrobek ustawiono sześć lat po śmierci biskupa w 1746 roku na miejscu nieistniejącego obecnie epitafium Mikołaja Kopernika z 1580 roku. Jest to architektoniczna dwukondygnacyjowa struktura ustawiona na wysokim cokole dekorowanym płycinami, wykonana z czarnego dębnickiego i różowego paczółtówickiego marmuru. Górną część nagrobka artykułowaną zdwojonymi pilastrami o fantazyjnych głowicach flankują obeliski. Pilastry podtrzymują wygięte ku górze belkowanie z półkolistym, przerywanym przyczółkiem. W polu środkowym górnej kondygnacji umieszczono tablicę inskrypcyjną⁵¹, powyżej

46 Zob. MAĆKO 2014.

47 GRABOWSKI/GRABOWSKA 1973, s. 149.

48 I(OANNES) C(HRISTOPHORUS) / A(NDREAS) de S(LUPOW) S(ZEMBEK) / S(ACRI) R(OMANI) I(MPERII) P(RINCEPS) E(PISCOPUS) W(ARMIENSIS) ET S(AMBIENSIS), por. STAREK/KOTŁOWSKI 2017, s. 362.

49 DITTRICH 1916, s. 15; *Katalog zabytków sztuki w Polsce* datuje kratę na rok 1732, por. *Katalog zabytków* 1980, s. 86. Jerzy Paszenda zauważa jednak, że jest to mało prawdopodobne, gdyż w tym roku rozpoczęto budować kaplicę, a Schwartz był zajęty zleceniami w Świętej Lipce. Stąd też kratę fromborską należałoby datować na czas po wzniesieniu oratorium i po ukończeniu bramy w Świętej Lipce, a więc nie wcześniej niż ok. 1735 roku – PASZENDA 2008, s. 121–124, przyp. 71. Najprawdopodobniej krata powstała w 1742 roku, kiedy Rogowski ją wyzłocił i pomalował, za co otrzymał 90 florenów, DITTRICH 1916, s. 15, przyp. 1. Kratę szczegółowo omawia CELIŃSKA 1969, s. 331–346, il. 2, rys. 5.

50 DITTRICH 1916, s. 17; LEPIARCZYK 1965, s. 115.

51 „D(eo) O(ptimo) M(aximo) / Et piae mem(oriae) Christophori Andr(eae) ex vetu(stiss)ima Familia Comitum in Słupow Szembek Ep(iscopi) / Varmien(sis) et Samb(iensis) S(acri) R(omani) I(mperii) P(inci)pis Terr(ae) Pruss(iae) Praes(ulis) qui / in praecipuis Europe Universitat(ibus) virtutes scientiis / coniunxit dein Magn(us) Regni S(e)c(reta)ri(us) Chelmen(sis) Prae(mis)liens(is) et hui(us) Eccl(esi)ae Praesul, Verbo et exemplo po(tens) ac forma Gregis fide et

zaś, w wygięciu belkowania, malowane na złoczonej blasze miedzianej popiersie zmarłego. W dolnej kondygnacji nagrobka pomiędzy postumentami, na których wspiera się profilowany gzyms i pilastry, umieszczono płaskorzeźbiony herb własny biskupa. Monument wieńczą płaskorzeźbione insygnia biskupie⁵².

Szczęśliwie do naszych czasów oratorium od chwili swego ukończenia nie zostało przekształcone. Wprowadzone zmiany, uchwytnie dzięki zapisom inwentarzowym, dokonały się jedynie w zakresie przechowywanych w kaplicy relikwii oraz innych elementów podnoszących jej splendor. Na pierwszym miejscu należy wymienić niezachowaną niewielką kopię wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej umieszczoną na ołtarzu na trumnie relikwiarzowej św. Teodora⁵³. Obraz prezentowany był pomiędzy dwoma koszykami wypełnionymi różnokolorowymi kwiatami z papieru⁵⁴. Wizerunek był malowany zapewne na blasze miedzianej. Dekorowała go srebrna sukienka wotywna oraz złoczone srebrne korony z tzw. kamieniami czeskimi⁵⁵. Po raz ostatni obraz w kaplicy wzmiankuje w 1894 roku Adolf Boetticher, mówiąc o nim, że przedstawia Maryję z Dzieciątkiem w srebrnych sukienkach, o bardzo ciemnych twarzach⁵⁶. Obraz był najprawdopodobniej podobny do zachowanych dziś dwóch wizerunków częstochowskich z czasów Szembeka w sanktuarium Matki Bożej Pokoju w Stoczku Klasztorным (dawniej bernardynów, obecnie marianów). Pierwszy z nich, mniejszy, z 1717 roku (wys. 36 cm, szer. 27,5), malowany na blasze, ozdobiony sukienkami wotywnymi i koronami, stanowił pamiątkę koronacji cudownego obrazu, której biskup Szembek dokonał w Częstochowie 8 września 1717 roku⁵⁷. Obraz do sanktuarium został zapisany w jego testamencie w 1740 roku⁵⁸. (il. 10) Drugi wizerunek malowany na blasze

lenitate fact(us), Thaum(aturgicae) / Iconis B(eatissimae) V(irginis) Mariae in Claromonte, a Clemente / XI. Coronator designat(us), ex Comit(ibus) Regni / Curlandiae et Semigaliae) Legifer bis Praesidens / multis pro Eccl(esi)a et Repub(lica) laborib(us) exantlatis / dignus, cuius recte gesta Benedict(us) XIII. insi/gni elogio decoravit per Breve, quod Vivi pro/bititas sub rosa tenuit ad augem meriti in coelis./ In hac Eccl(esi)am, Capellam pia loca fundata, / et egenos profuse liberatis. Exequiis pro / Clemente XII intent(us), ipsemet festine et pie / obit. Heilsb(ergae) XVI Mart(ii) MDCCXL. Aetat(atis) LX. / Desideratiss(imo) Praesuli Viator precare requiem / cum Sanctis”, por. STAREK/KOTŁOWSKI 2017, s. 292–294.

52 HIPLER 1886, s. 101; DITTRICH 1916, s. 16–17; *Katalog zabytków* 1980, s. 83, il. 375, 448.

53 Kopia obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej oprawiona w srebrne ramy znajdowała się także np. przy trumnie z relikwiami św. Teofila wykonanej ze srebra i szkła kryształowego w 1782 roku, ufundowanej przez księcia Tadeusza Franciszka Ogińskiego, wojewodę trockiego, do kościoła farnego w Wilnie, MAŁCZYŃSKI 2003, s. 126, 588.

54 Być może dwa koszyki z różnymi kwiatami są tożsame z koszykami, które do katedry zapisał w swoim testamencie biskup Szembek, por. AAWO, AK I T 16, k. 31v i k. 52.

55 AAWO, AK, RC 11a (2), k. 3v; AAWO, AK, RC 11a (3), k. 2v; OBLĄK 1981, s. 112; SEMKÓW 2006, s. 7; SEMKÓW 2012A, s. 48.

56 BOETTICHER 1894, s. 100.

57 AAWO, AK I T 16, k. 27 i k. 47.

58 OBLĄK 1981, s. 113–114; *Maryja królowa nieba i nasza* 2017, s. 114–115, il. 21–22, s. 55.

miedzianej, ale już bez dodatkowych ozdób, jest większy (wys. 42,5, szer. 33,2). Niestety nieznanne są jego losy oraz czas pojawienia się w zbiorach sanktuarium⁵⁹.

10. | Stoczek Klasztorny, Sanktuarium Matki Bożej Pokoju. Malarz czynny na Jasnej Górze, kopia obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej, 1717, fot. autor, 2018.

⁵⁹ Obraz najprawdopodobniej powstał w malarni jasnogórskiej, a na Warmii znalazł się zapewne z racji szerzenia przez biskupa Szembeka kultu wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej, por. OBŁĄK 1981, s. 110–115; TRACZ 2019, s. 53, il. 10.

Ponadto na wyposażeniu kaplicy znalazły się niezachowane dziś inne utensylia, znane ze źródeł archiwalnych. Wśród nich należy wymienić srebrny krzyż ołtarzowy z wyobrażeniem Chrystusa oraz sześć lichtarzy, które miano sprawić do kaplicy z legatu fundatora na podstawie kodycyłu dołączonego do testamentu z 1740 roku⁶⁰. Zapis zmarłego zrealizowano dopiero na przełomie 1766–1767 roku, kiedy na zakup sześciu srebrnych lichtarzy i wyższego od nich krzyża ołtarzowego przeznaczono 1860 florenów i 8 groszy. Ostatecznie komplet kosztował 1100 florenów⁶¹. Garnitur przepadł w wyniku pruskiej kontrybucji zarządzanej dekretem z 12 lutego 1809 roku⁶². Nie zachował się również srebrny pacyfikał zdobiony perłami i kamieniami szlachetnymi z okrągłym reservaculum z relikwiami Krzyża Świętego⁶³. W oratorium nie ma zapisanych w testamencie Szembeka z 1740 roku dwóch srebrnych relikwiarzy w kształcie ręki z relikwiami św. Floriana i św. Kazimierza⁶⁴, srebrnej skrzyneczki z relikwiami św. Jana z Dukli z pieczęcią arcybiskupa lwowskiego, srebrnych relikwiarzyków z zębem św. Apolonii, św. Feliksa, papieża i męczennika i srebrnego relikwiarza z partykułą św. Jana Nepomucena ani małego, kryształowego relikwiarza z partykułą św. papieża Fabiana⁶⁵ oraz dwóch relikwiarzy figuralnych z drewna z przedstawieniami i relikwiami św. Andrzeja Apostoła i św. Krzysztofa (zdobionego herbem biskupa), określonych w źródłach jako „artificiose”⁶⁶. Brakuje też dwóch drewnianych, zapewne dekorowanych srebrem relikwiarzy z partykułami św. Wojciecha i św. Stanisława⁶⁷.

W 1785 roku nastawę zdobiły cztery – zapewne purpurowe – tkaniny z koronkowymi obszyciami. Dwie zawieszono były ponad ołtarzem, a dwie niżej⁶⁸. Być może były one podwieszane na dwóch metalowych hakach widocznych ponad retabulum oraz dwóch po obu stronach ramy pola obrazowego. Gradusy ołtarzowe były obite czerwoną materią, okna zaś przysłaniały zasłony wykonane z ufarbowanej – możliwe, że również czerwonej – tkaniny. Mensę przykrywało nakrycie z koronkowym obszyciem, określone jako nowe. Natomiast na kracie

60 AAWO, AK, RC 11a (2), k. 2; AAWO, AK, RC 11a (3), k. 2v; AAWO, AK I T 16, k. 22v; AAWO, AB, A 46, k. 57; HIPLER 1886, s. 122; SEMKÓW 2006, s. 7; SEMKÓW 2012A, s. 48.

61 DITTRICH 1916, s. 57.

62 *Ibidem*, s. 57, 74–75.

63 AAWO, AK, RC 11a (2), k. 2; AAWO, AK, RC 11a (3), k. 2v. Pacyfikał nie zawsze był przechowywany w kaplicy, a ostatecznie został z niej przeniesiony do skarbcza przez biskupa Karola Hohenzollerna (†1803) 17 kwietnia 1796 roku, DITTRICH 1916, s. 57.

64 AAWO, AK, RC 11a, k. 2; AAWO, AK I T 16, k. 32 i k. 52; SEMKÓW 2006, s. 7–8; SEMKÓW 2012A, s. 48.

65 AAWO, AK, RC 11a (2), k. 2; AAWO, AK, RC 11a (3), k. 2v.

66 AAWO, AK, RC 11a (3), k. 3; SEMKÓW 2012A, s. 49.

67 AAWO, AK, RC 11a (2), k. 3; AAWO, AK, RC 11a (3), k. 3.

68 AAWO, AK, RC 11a (2), k. 3v; AAWO, AK, RC 11a (3), k. 3.

zamykającej wejście do kaplicy wisiała haftowana portiera z herbem biskupa Szembeka, przechowywana na co dzień w Kustodii⁶⁹.

Mimo odnotowanych braków szembekowskie oratorium dziś także prezentuje się niezwykle okazale. Jak zauważył Henryk Żochowski w biografii Szembeka, fromborska kaplica Najświętszego Salwatora jest zewnętrznym wyrazem żywej wiary i pobożności warmińskiego hierarchy, jak również gorliwej czci Zbawiciela i Jego Męki oraz relikwii Świętych Pańskich⁷⁰. To niezwykle oratorium wyrasta z przyjętych przez warmińskiego biskupa priorytetów pasterskiej posługi na Warmii od chwili papieskiego zatwierdzenia z 11 września 1724 roku, popartego przez króla Augusta II Sasa⁷¹. Dziś nie ulega wątpliwości, że był to jeden z ważniejszych pontyfikatów w dziejach Świętej Warmii, mimo że przypadł na trudne czasy i liczne zawirowania polityczno-społeczne 1. połowy XVIII wieku.

Program duszpasterski nowego biskupa został określony już na samym początku, m.in. za sprawą dwóch listów pasterskich wystosowanych do diecezjan przed uroczystym ingresem oraz tuż po nim, a przede wszystkim w dekretach zwołanego 4 czerwca 1726 roku synodu diecezjalnego, obradującego w Lidzbarku Warmińskim w dniach 14–15 lipca 1726 roku⁷². Podczas 16 lat swojego pobytu na Warmii biskup Szembek podjął wiele wysiłków na rzecz odbudowy i zabezpieczenia diecezji przed stale rosnącym zagrożeniem ze strony protestanckich Prus i Szwecji. Jednocześnie był gorliwym duszpasterzem – w jego posłudze niezwykle ważne było krzewienie kultu Najświętszego Sakramentu, czci dla Matki Boskiej, m.in. poprzez propagowanie jej cudownego wizerunku częstochowskiego, którego był koronatorem 8 września 1717 roku⁷³, jak również kultu Świętych Pańskich oraz ich relikwii⁷⁴. Wpisywało się to w nurt reform soboru trydenckiego oraz w działalność jezuitów skupionych w tej części Europy wokół silnego ośrodka, jakim było Braniewo, a także kolegium w Reszlu i pobliskiego jezuickiego sanktuarium maryjnego w Świętej Lipce⁷⁵. Serce biskupa pochłaniała także troska o estetykę

69 AAWO, AK, RC 11a (2), k. 3v–4; AAWO, AK, RC 11a (3), k. 3.

70 ŻOCHOWSKI 1993, s. 71. Fundacja kaplicy była istotnym wydarzeniem w posłudze biskupiej Szembeka, o czym świadczy zapis w jego relacji o stanie diecezji warmińskiej do Rzymu z 12 września 1735 roku. Biskup m.in. informuje Stolicę Apostolską, że przy katedrze wznosił dużym nakładem kaplicę obecnie już wykończoną, z kopułą, pokrytą miedzianą blachą, z kulą i krzyżem pozłoconymi, pw. Najświętszego Zbawiciela królującego z krzyża, jak też ku czci Jego Świętych Relikwii. W niej zaś znajduje się całe ciało św. Teodora Męczennika w trumnie hebanowej (sic!) ozdobionej srebrem, uroczycie przez duchowieństwo i wiernych do kaplicy wprowadzone, zob. AAWO, AB 31, k. 81; SZORC 1968, s. 228.

71 KOPICZKO 1993, s. 45; ŻOCHOWSKI 1993, s. 7–8; KOPICZKO 1996B, s. 244–245; *Poczet biskupów* 2008, s. 326.

72 *Statuty synodalne*, s. 159–223.

73 OBLĄK 1981, s. 110–115.

74 Por. ŻOCHOWSKI 1993, s. 136–155.

75 SZORC 1991, s. 67–68; ŻOCHOWSKI 1993, s. 27–28, 146–148; PASZENDA 2008, s. 132–168.

przydrożnych krzyży i kapliczek oraz rzeźb i obrazów, stanowiących o katolickiej tożsamości Warmii otoczonej zewsząd przez innowierców, co mocno zostało podkreślone w ustawodawstwie synodalnym z 1726 roku⁷⁶.

Powszechnie znane było przywiązywanie Szembeka do kultu i gromadzenia świętych relikwii⁷⁷. Dlatego też prymas Teodor Potocki (†1738), starając się o poparcie u Szembeka dla króla Stanisława Leszczyńskiego podczas wojny sukcesyjnej o tron polski w latach 1733–1735, przesłał mu z Gdańska 15 września 1733 roku list i relikwie św. Wojciecha. Bezcenny i niespodziewany dar, który biskupa warmińskiego bardzo ucieszył, przywiózł do Lidzbarka kanonik gnieźnieński Aleksander Działyński (†1739)⁷⁸. Zachowany inwentarz prywatnej kaplicy biskupa na zamku w Lidzbarku Warmińskim wymienia w jego zbiorach około 150 relikwii, przechowywanych w 50 kosztownych relikwiarzach o różnych formach, np. krzyży, promienistych monstrancji, przeszklonych szkatulek, tureckich sarkofagów z hebanu, kolumn i obelisków, serc, medalionów, czy też w kształcie róż, co nawiązywało do jego herbu. Relikwiarze były srebrne, złożone lub hebanowe, przyozdobione najczęściej perłami, kamieniami szlachetnymi lub górskim kryształem⁷⁹. Biskup posiadał m.in. partykuły Krzyża Świętego (dwie z niech według tradycji miał nosić na piersi cesarz Konstantyn), ciernie z korony cierniowej Chrystusa, które zamoczone w winie leczyły wszystkie choroby, relikwie włosów Matki Boskiej, jej szat i szat św. Józefa, relikwie apostołów, powszechnie czczonych świętych (np. zęb św. Apolonii), a także świętych męczenników z pierwszych wieków chrześcijaństwa z rzymskich katakumb. Zbiór ten uzupełniały woskowe agnuski różnych papieży⁸⁰. Zdarzało się, że biskup przekazywał relikwie warmińskim parafiom, klasztorom bądź też osobom prywatnym⁸¹.

Większość relikwii biskup Szembek pozyskał za sprawą rezydującego w Rzymie przedstawiciela kapituły warmińskiej kanonika Ludwika Michała Fantoniego (†1737)⁸², o czym świadczą listy kanonika do biskupa wysłane z Rzymu 4 sierpnia

76 *Statuty synodalne*, s. 169, 196; ŻOCHOWSKI 1993, s. 143.

77 W tym zakresie warto wspomnieć np. dwustrofowy wiersz *O herbie Jaśnie Oświeconego Księcia*, poprzedzający monumentalne dzieło Jana Leo z 1725 roku *Dzieje Prus*, gdzie autor m.in. stwierdza: „Pióra ciągly ruch, słup stanie / Kozła cieszy skok, a Trzy Róże spokój. / Że świętych ruch, nie wiesz, są spokojem / Byś pojął, ucz się od naszego Księcia. / Wielkiego wielkim bądź hasłem, na rozkaz Gołębicy / Ono przecież w naszym jest Księciu Wielkie i żywe”. W barokowej retoryce ukryte zostało hasło św. Grzegorza Wielkiego: „Święci milej nie spoczywają, niż gdy trudami się męczą”, odnoszące się do szczególnego kultu relikwii warmińskiego Biskupa, por. LEO 2008, s. 5.

78 ŻOCHOWSKI 1993, s. 143. Być może są to te same relikwie, które na stanie kaplicy Najświętszego Salwatora wymienia inwentarz, AAWO, AK, RC 11a (2), k. 3; AAWO, AK, RC 11a (3), k. 3.

79 ŻOCHOWSKI 1993, s. 144–145.

80 *Ibidem*.

81 *Ibidem*, s. 145; *Statuty synodalne*, s. 195.

82 KOPICZKO 1996A, s. 57.

1725 roku i 4 października 1724 roku⁸³. Fantoni wysyłał relikwie z Wiecznego Miasta w drewnianych skrzyniach wraz z dokumentami potwierdzającymi ich autentyczność. Cenne przesyłki docierały na Warmię drogą morską przez port w Braniewie⁸⁴.

Należy przypuszczać, że pomysł wzniesienia oratorium relikwiarzowego przy fromborskiej katedrze zrodził się u biskupa Szembeka wraz z jego przybyciem na Warmię, o czym świadczy zapis w postanowieniach zwołanego przez niego synodu w 1726 roku: „Wiele też znacznych relikwii, sprowadzonych przez nas z Rzymu, kościołowi oblubienicy naszej oddajemy (czyli katedrze fromborskiej), byśmy przez mnogie wstawiennictwa Świętych, jakby mocną załogą bronieni byli w potrzebach i klęskach, które niech Bóg odwróci”⁸⁵.

Wśród zebranych relikwii szczególne miejsce miały zajmować kości św. Floriana, męczennika i patrona Królestwa Polskiego. Stąd też przywołane statuty synodalne głosiły:

Pasterskim uczuciem obejmując całą tę naszą diecezję i krainę, aby uprosić jej z serca wszystko co pomyślne i spokojne, troską naszą i gorącą żarliwością postaraliśmy się z Krakowskiego kościoła katedralnego dla naszego Warmińskiego o znaczną relikwię z dokumentem autentyczności świętego Floriana Męczennika, Patrona Królestwa Polskiego, byśmy za jego potężnym wstawiennictwem od wszelkich przeciwności byli bronieni i napełniali się duchowymi i doczesnymi dobrami, skoro tego Świętego, ongiś przez Papieża Lucjusza III królestwu Polski za szczególnego patrona danego, dnia 16 lipca ubiegłego 1725 roku z jednomyślnego pragnienia i prośby stanów tejże diecezji na szczególnego patrona wybraliśmy⁸⁶.

Rzeczywiście w tymże 1725 roku biskup Szembek podjął szerokie działania na dwóch płaszczyznach. Z jednej strony u władz Akademii Krakowskiej, a także w Radzie Miejskiej Krakowa rozpoczął starania o uzyskanie sporej części relikwii św. Floriana, z drugiej zaś zabiegał u Stolicy Apostolskiej o zgodę na ogłoszenie krakowskiego świętego patronem Warmii wraz z podniesieniem liturgicznej rangi jego święta, które miało być obchodzone w rycie zdwojonym pierwszej

83 AAWO, AB, A 27, k. 244, k. 278; ŻOCHOWSKI 1993, s. 144.

84 Tak było m.in., kiedy w 1736 roku przybyły kości św. Innocentego Męczennika, pozyskane w Rzymie przez Jana Mockiego, prepozyta kolegiaty w Dobrym Mieście od rok wcześniej zmarłej Marii Klementyny Sobieskiej (†1735), które Szembek uroczyście zainstalował w kolegiacie dobromiejskiej, por. AAWO, AB, A 31, k. 410; ŻOCHOWSKI 1993, s. 140–141; MĄCZYŃSKI 2003, s. 78.

85 *Statuty synodalne*, s. 195.

86 *Ibidem*. Zob. też. AAWO, AB, A 28, s. 605.

klasy z oktawą w niedzielę następującą po 4 maja, oraz o przyznanie stosownych odpustów⁸⁷. Nie czekając na zgodę Rzymu, odpowiednie postanowienia co do sposobu świętowania wspomnienia nowego patrona Warmii zostały zatwierdzone na synodzie w 1726 roku⁸⁸.

W imieniu warmińskiego hierarchy rokowania w Rzymie prowadził wspomniany już kanonik Ludwik Michał Fantoni. Niestety pomimo wielu starań zakończyły się one fiaskiem, gdyż oczekiwania warmińskiego hierarchy były niezgodne z prawodawstwem kościelnym dotyczącym patronów diecezji oraz ich liturgicznego kultu w Kościołach lokalnych określonym przez dekret Kongregacji ds. Świętych Obrzędów *De eligendo Sancto Patrono*, zatwierdzony 23 marca 1630 roku przez papieża Urbana VIII⁸⁹, o czym kanonik Fantoni ze smutkiem donosił w liście z Rzymu 5 października 1725 roku⁹⁰.

W tym miejscu rodzi się pytanie, dlaczego spośród wielu świętych, zarówno Kościoła powszechnego, jak i polskiego, relikwie św. Floriana oraz jego patronat nad Warmią były tak pożądane przez nowego włodarza. Jest to o tyle zaskakujące, że przecież od chwili powstania diecezji warmińskiej w 1243 roku zarówno Warmia, jak i Kapituła oraz sama katedra we Fromborku (jako drugie wezwanie) miały wyjątkowego patrona, jakim był św. Andrzej Apostoł⁹¹. Czczono tu także św. Wojciecha, który na niedalekich ziemiach Bałtów poniósł śmierć męczeńską. Sprawę tę wyjaśnia sam Szembek w liście wystosowanym do kanonika Fantoniego 4 lipca 1725 roku, dając swojemu przedstawicielowi argumenty do prowadzenia rozmów ze Stolicą Apostolską potwierdzające konieczność ogłoszenia św. Floriana patronem Warmii. Z listu wynika, że biskupowi dlatego zależało na krakowskim męczenniku, gdyż ten uważany za patrona Polski w cudowny sposób uchronił ją – co ciekawe – przed pogańskimi Prusami. Hierarcha dalej wskazuje, że obecna sytuacja jest podobna do tej, kiedy w XIII wieku do Polski przybyły świętofloriańskie relikwie. Zarówno wtedy, jak i dziś Polska, a szczególnie Warmia, na wielorakie sposoby połączona z Rzeczpospolitą, otoczona jest przez pruskich luteranów. W tym duchu postępy w negocjacjach relacjonował także kanonik Fantoni w liście do swojego mocodawcy z Rzymu 5 października 1725 roku⁹².

Podobna motywacja znalazła się w liście z prośbą o relikwie św. Floriana, pisanym przez biskupa z Warszawy do władz Akademii Krakowskiej 9 lutego 1726 roku. Swoją suplikę hierarcha motywował wyborem przez stany warmińskie

87 ŻOCHOWSKI 1993, s. 136.

88 *Statuty synodalne*, s. 195.

89 DEVOTI 1819, s. 197.

90 AAWO, AB, A 27, k. 275v–278.

91 Por. RABCZYŃSKI 2010, s. 117–127.

92 AAWO, AB, A 27, k. 245–246, k. 276v–277; ŻOCHOWSKI 1993, s. 136.

za patrona męczennika w tych trudnych czasach, w których „zawszą słyhać odgłos broni i ciągle trąbi się o wojnie”⁹³. Podobna argumentacja znalazła się także w liście skierowanym 26 kwietnia 1726 roku do władz Krakowa⁹⁴. Wyrażnie zatem widać, że biskupowi zależało na pozyskaniu relikwii świętego żołnierza – rycerza chrześcijańskiego, który mógłby przewodzić walce o zachowanie katolickiej wiary na zagrożonej zewsząd Warmii⁹⁵.

Niestety, jak już to zostało powiedziane, zabiegi warmińskiego hierarchy skończyły się niepowodzeniem. Stolica Apostolska nie zgodziła się na ustanowienie nowego patrona dla Kościoła warmińskiego. Klęską zakończyły się także starania o pozyskanie w Krakowie sporej części relikwii św. Floriana. Biskup otrzymał jedynie ich mały fragment, co wyraźnie go nie zadowoliło⁹⁶. Aby jednak nie zrazić Szembeka, w dowód swoistej rekompensaty z Rzymu przekazano na Warmię partykułę Krzyża Świętego oraz pozyskany z rzymskich katakumb kompletny szkielet świętego męczennika, którego określono jako Teodora z Amazji⁹⁷. W ten

93 AAWO, AB, A 28, k. 15; zob. też ŻOCHOWSKI 1993, s. 137.

94 AAWO, AB, A 28, k. 168v; por. też ŻOCHOWSKI 1993, s. 137.

95 Należy pamiętać, że u kolejni biskupi, a także mieszkańcy diecezji mieli dojmującą, wyciskającą głębokie piętno świadomość ciągłego zagrożenia ze strony luteranckich Prus. W tym względzie postawa Szembeka nie była odosobniona. Liczne działania wojenne w XVII i XVIII wieku oraz okupacja z udziałem protestanckich Prus i ich sprzymierzeńców, będących innowiercami, doprowadzały na Warmii do niewyobrażalnych strat, stanowiąc również zagrożenie dla religii katolickiej. Stąd też walka z herezją urastała do rzędu problemu – być albo nie być. Dlatego działania ludzkie wspomagano wołaniem o pomoc skierowanym w stronę Niebios, por. SZORC 1968, s. 32.

96 Szczegółowo podjęte starania w Rzymie i Krakowie omawia w oparciu o korespondencję Szembeka i Fantoniego ŻOCHOWSKI 1993, s. 136–138. Dla uczenia św. Floriana biskup poświęcił kościół w Głotowie, AAWO, AB, A 28, s. 605; SZORC 1968, s. 227. Do katedry zaś hierarcha ufundował szczerozłoty relikwiarz z postacią św. Floriana z 1726 roku (niezachowany), analogiczny do istniejącego już relikwiarza św. Andrzeja Apostoła z daru kardynała Michała Radziejewskiego z ok. 1687–1688, z relikwiami umieszczonymi w postumencie, DITTRICH 1916, s. 51–52; ŻMUDZIŃSKI 2009, s. 266–270.

97 HIPLER 1886, s. 118. Przywiezione do Fromborka relikwie anonimowego męczennika z pierwszych wieków chrześcijaństwa pochodzące z rzymskich katakumb zostały powiązane z osobą popularnego zarówno w Kościele wschodnim, jak i zachodnim żyjącego na przełomie III i IV wieku św. Teodora z Amazji. Święty miał m.in. zasłynąć podpaleniem świątyni pogańskiej bogini Kybele w Amazji, by w ten sposób udowodnić, że tylko Chrystus jest prawdziwym Bogiem, nie zaś bogini, która nie była w stanie ocalić swojej świątyni. Za ten czyn został poddany wyszukanyemu torturom, które zakończyły się spalaniem żywcem na stosie, por. WEIGERT 1994, kol. 447–451; ZALESKI 1995, s. 82–83; MAČZYŃSKI 2003, s. 78, 583–584. Do rzadkości należało pozyskanie z rzymskich katakumb ciała, które jednoznacznie identyfikowała inskrypcja bądź też inne źródła pisane. Najczęściej były to kości anonimowe, czasem z widocznymi znamionami poniesionego męczeństwa. Stąd też na potrzeby kultu dokonywano „powtórnego chrztu”, czyli nadawania znalezionej ciału imienia. W ten sposób podkreślano doniosłość poniesionej ofiary z życia, otwierającej drogę do wspólnoty z Bogiem, przez co świadek Chrystusowy stawał się czytelnym i uniwersalnym patronem dla wspólnoty wiernych. Najczęściej wybierano imiona wywodzące się z łaciny, rzadziej były to imiona teoforyczne pochodzenia greckiego, jak: Teodor (dar Boga) czy Teofil (przyjaciel Boga). Oczywiście zbiór imion nie był nieograniczony, stąd też w dawnej Rzeczypospolitej było aż sześciu Teodorów. Należy jednak podkreślić, że sprowadzane z Rzymu relikwie zawsze musiały być opatrzone dokumentem potwierdzającym ich autentyczność, sporządzanym w imieniu papieża, gdyż to on był oficjalnym ich dar-

sposób przybyły na Świętą Warmię wyjątkowe relikwie – kompletne ciało (szkielet) znamienitego żołnierza chrześcijańskiego, który podobnie jak św. Florian poniósł męczeństwo w obronie wiary, oraz fragment z Krzyża Świętego. Szembek musiał zaakceptować to rozwiązanie. W zaproszeniach skierowanych 23 września 1734 roku do duchowieństwa warmińskiego i kapituły kolegiackiej w Dobrym Mieście, a dzień później do kapituły katedralnej na uroczystą instalację przywiezionych relikwii we fromborskiej katedrze (29 września 1734) podkreślał, że diecezja w tych niespokojnych czasach otrzymała godnego orędownika i obrońcę⁹⁸. (il. 8)

Wyraźnie widać, że podjęte przez biskupa Szembeka działania zmierzały do stworzenia wyjątkowego miejsca, które mogłoby być ogólnie dostępne, a w którym przechowywane byłyby sprowadzone relikwie – Krzyża Świętego i ciało św. Teodora z Amazji, któremu towarzyszyły pomniejsze partykuły pochodzące z ciał innych świętych (w tym świętych polskich) oraz woskowe agnuski, także cieszące się wyjątkową estymą. Dodatkowo w kaplicy hierarcha umieścił kopię cudownego wizerunku Matki Boskiej Częstochowskiej, który sam w sobie odnosił się do narodowego palladium powszechnie czczonego na Jasnej Górze⁹⁹. (il. 8–9)

Jako miejsce realizacji wyjątkowego oratorium relikwiarzowego wybrano katedrę fromborską, matkę wszystkich kościołów warmińskich, wznosząc przy niej kaplicę, dla której nieprzypadkowo wybrano założenie budowli centralnej z kopułą. W ten sposób jednoznacznie odwołano się do czytelnych wzorców z przeszłości – rotundy Grobu Świętego w Jerozolimie, wczesnochrześcijańskich budowli centralnych wznoszonych ku czci relikwii (martyria), wreszcie baldachimu rozpiętego w formie cyborium (konfesji) nad ołtarzem kryjącym grób męczennika, symbolizującego niebo rozpostarte nad ziemią, ale też i pośrednio do formy mauzoleum, będącego miejscem wiecznego spoczynku samego fundatora¹⁰⁰. Jak zauważył Jerzy Łoziński:

czyńcą. Szerzej to zagadnienie omawia m.in. MAČZYŃSKI 2003, s. 72–95, tam też zebrano literaturę przedmiotu.

98 AAWO, AB, A 30, s. 812–818.

99 Biskup Szembek był wielkim czcicielem cudownego wizerunku jasnogórskiego od chwili, kiedy dane mu było ukoronować go na Jasnej Górze 8 września 1717 roku koronami papieskimi. Znamienne jest, że w swoim testamencie wyraźnie zaznaczył, iż jego ciało ma spocząć pod kaplicą Najświętszego Zbawiciela w podwójnej trumnie. Na każdej z nich miano umieścić łaciński napis, sprecyzowany w testamencie, mówiący, że spoczywa tu ciało koronatora cudownego obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej – „Hic iacet Sepultus Christophorus Joannes de Słupow Szembek, Episcopus Varmiensis, Coronator Thaumaturgo Imaginis Beatissime Virginis Mariae in Claro Monte Częstochoviensi. Obiit Anno (MDCCXXX) Die (XVI MARTII)”, uzupełniony po śmierci hierarchy, zob. AAWO, AK I T 16, k. 64. I tak się stało, co potwierdziła eksploracja krypty w lutym 2017 roku, por. *Maryja królowa nieba i nasza* 2017, s. 61, il. 29–30, s. 117. Fakt koronacji jasnogórskiej potwierdza także inskrypcja na nagrobku, zob. STAREK/KOTŁOWSKI 2017, s. 292–294.

100 Temat ten był już wielokrotnie omawiany w bogatej literaturze przedmiotu, m.in. KRAUTHEIMER 1942, s. 1–32; LEHMANN 1945, s. 1–27; GRABAR 1946; BANDMANN 1951, s. 200–207;

Popularność takiej koncepcji w dawnej Rzeczypospolitej wyrażała się zarówno szerokimi kręgami inicjatorów i fundatorów wznoszonych budowli – od króla poprzez magnaterię świecką i duchową, szlachtę, aż po mieszczaństwo, jak i tym, że rodzaj ten uprawiali nie tylko najwybitniejsi, znani z nazwiska twórcy, a więc po Bartłomieju Berreccim Jan Michałowicz, Santi Gucci, Tencalla, Ghisleni, Tylman z Gameren, Pompeo Ferrari, lecz także muratorzy i kamieniarze cechowi, a kopolowa kaplica stała się w XVII i XVIII wieku jednym z tematów majstersztyków¹⁰¹.

Złożoność tych zagadnień musiała być świetnie znana skądinąd dobrze wykształconemu hierarsze warmińskiemu.

Niestety o ile dobrze znamy fundatora, okoliczności powstania kaplicy fromborskiej oraz artystów pracujących przy jej wyposażeniu, o tyle paradoksalnie nie znamy jej budowniczego. Być może był to któryś z mistrzów będących na usługach kolejnych biskupów warmińskich, jak np. pracujący dla Teodora Potockiego, Krzysztofa Andrzeja Szembeka i Adama Stanisława Grabowskiego, pochodzący z Ornety, mistrz budowlany Jan Krzysztof Reimers¹⁰². Ustalenie autorstwa oratorium wymaga dalszych, pogłębionych analiz źródłowych i stylistycznych.

Biskup Krzysztof Andrzej Szembek jako wielki czciciel relikwii musiał być także pod wrażeniem kaplic relikwiarzowych, z którymi spotkał się w czasie swoich studiów w Czechach i we Włoszech. Znał też realizację kaplicy Świętych Relikwii przy jezuickim kościele św. św. Apostołów Piotra i Pawła w Krakowie z lat 1626–1639¹⁰³. Jej wygląd sprzed pożaru w 1717 roku dokładnie opisuje zachowany inwentarz z 1702 roku, wymieniający ołtarz snycerskiej roboty z obrazem Matki Boskiej, liczne relikwie w oszklonych ostensoriach na filarach oraz relikwie umieszczone w srebrnych i drewnianych relikwiarzach na mensie i w piramidach ustawionych na posadzce¹⁰⁴. Po przebudowie kaplicy po 1717 roku kosztem Jana Morsztyna (†1748), starosty sieradzkiego, wewnątrz uzyskało nową aranżację wraz z dekoracją malarską. Ścianę ołtarzową wyłożono zielonym aksamitem we wzór

KALINOWSKI 1960, s. 57–66; ŁOZIŃSKI 1973, s. 11–13; TARGOSZ 1986, s. 131–163; *La chiesa* 2002; MOSSAKOWSKI 2007, s. 223–283.

101 ŁOZIŃSKI 1973, s. 8.

102 Zob. ACHREMCZYK 1987, s. 20–21.

103 Kaplica wezwania Świętych Relikwii nosiła do 2. połowy XIX wieku, kiedy stała się kaplicą bracką pw. Trójcy Świętej. Około 1935 roku otrzymała tytuł Najświętszego Sakramentu, który nosi do dziś. Jej wnętrze zostało gruntownie przekształcone w latach 1929–1935 oraz częściowo w 1960 roku, kiedy to założono strop w części zachodniej i odmalowano wnętrze, *Katalog zabytków* 1978, s. 78. Części dawnych drewnianych struktur, w których prezentowano relikwie, zachowały się w składziku na plebanii. Inne zaś relikwiarze zostały rozproszone. Dziękuję za cenne informacje pani Joannie Daranowskiej-Łukaszewskiej.

104 *Inwentarz* 1702, k. 50–54.

kwiatowy (znajdujący się tam jeszcze około 1814 roku) oraz wykorzystano fragmenty dawnego wyposażenia wraz z ołtarzem i relikwiarzami¹⁰⁵.

W tym względzie ważne miejsce zajmowała także powstała w 1666 roku kaplica Świętych Relikwii urządzona w dolnej kondygnacji kaplicy Aniołów Stróżów (Jabłonowskich), wzniesionej przy nawie południowej bazyliki na Jasnej Górze, którą Szembek musiał wielokrotnie oglądać. Stosunkowo niskie oratorium wzniesione na planie krzyża równoramiennego nakryto sklepieniem kolebkowym. Kaplicę przekształcono w latach 1817–1818. Wtedy też ściany udekorowano barokowo-klasycystyczną sztukaterią oraz wykonano jednolite wyposażenie będące dziełem stolarza i snycerza Franciszka Piotrowskiego, składające się z drewnianych boazerii przykrywających ściany aż po gzymsy koronujące. W górnej kondygnacji umieszczono przeszklone witryny na relikwie, dolną zaś ozdobiono płycinami. W trzech ramionach krzyża usytuowano nastawy ołtarzowe wkomponowane w boazerie. Są to snycerskie struktury zaopatrzone w sarkofagowy stipes, pole obrazowe ujęte po bokach pilastrami i zwieńczenie. Na tle pilastrów umieszczono ośmioboczne, przeszklone obudowy relikwiarzowe. Na ołtarzach ustawione są relikwiarze z XVII i XVIII wieku. W nastawach prezentowane są kolejno obrazy z wizerunkiem św. Barbary, św. św. Apolonii i Agnieszki, św. Tekli, św. Walentego i św. Judy Tadeusza¹⁰⁶.

Zapewne jako biskup przemyski w latach 1719–1724 Szembek widział kaplicę Świętych Relikwii (dziś Najświętszego Serca Pana Jezusa) w jezuickim kościele Najświętszej Marii Panny w Jarosławiu „na Polu” (obecnie kościół Dominikanów). Oratorium zamykające od wschodu ciąg kaplic przylegających do nawy od strony południowej urządzono na nowo w latach 1708–1709 po pożarze wnętrza kościoła 12 lutego 1707 roku. Wtedy też z fundacji o. Wojciecha Rozborskiego SI powstał ołtarz relikwiarzowy wykonany przez mistrza stolarskiego Jerzego Hankisa¹⁰⁷. Jest to architektoniczna złocona i srebrzona struktura w kolorze naturalnego drewna wzniesiona ponad wysuniętym do przodu przeszklonym sarkofagowym stipesem z mensą zawierającym obecnie relikwie św. Teofila¹⁰⁸. Retabulum artykułują dwie pary kompozytowych pilastrów flankujących część centralną nastawy. Ustawiono je na postumentach wspartych na wyłamanej na ich osiach partii cokołowej ołtarza.

105 *Inwentarz 1820*, s.n.

106 ROZANOW/SMULIKOWSKA 2009, s. 39–41, il. 163–165.

107 OKOŃ 1996, s. 104. Nastawę konserwowano w 1891 roku za staraniem przeora Wincentego Podlewskiego OP. Z racji dużego zniszczenia retabulum zostało rozebrane pomiędzy 1963 a 1965, a jego części przechowywano na emporze. Ołtarz ponownie ustawiono w kaplicy po konserwacji w 2001 roku.

108 Relikwie św. Teofila do kościoła dominikańskiego w Czortkowie na Podolu sprowadził w połowie XVIII wieku starosta lwowski Joachim Potocki (†1764). Do Jarosławia trafiły po II wojnie światowej.

Dodatkowo przed nimi na dwóch wysuniętych do przodu cokołach ustawiono dwa ostrosłupy. Pilastry wspierają wyłamane belkowanie, które na ich osi przechodzi w nadwieszono dwie konsole o diagonalnie ułożonych abakusach z ustawionymi na nich dwoma obeliskami. Zwieńczenie ołtarza uzyskało kształt leżącego prostokąta z trójkątnym przyczółkiem z kartuszem u szczytu. Ponad 200 relikwii różnych świętych oraz elementy przywiezione z Ziemi Świętej ozdobiono jedwabnymi kwiatuskami, złotymi spiralkami i paciorkami. Umieszczono je w przeszklonych ostensoriach wyłożonych tkaninami. Relikwie rozmieszczono w płycinach partii cokołowej retabulum, postumentach pilastrów, w ich trzonach i we fryzie pod belkowaniem. Znalazły się także w części centralnej w rozbudowanej ramie obrazowej ujmującej srebrną plakietkę z przedstawieniem ubiczowanego Chrystusa oraz w polu zwieńczenia, a także w obeliskach. Dodatkowo w części centralnej retabulum wokół pola obrazowego rozmieszczono na półeczkach 12 przeszklonych prostopadłościennych szkatulek z relikwiami, które ozdobiono trybowanymi, srebrnymi aplikacjami. (il. 11)

11. | Jarosław, Kościół Najświętszej Marii Panny „na Polu” (dawniej jezuitów).
| Ołtarz w dawnej kaplicy Świętych Relikwii, 1708–1709, fot. autor, 2019.

Wydaje się, że we fromborskiej nastawie relikwiarzowej można także dostrzec inspirację cyborialną nastawą ołtarzową w kaplicy Mariackiej (Batorego) w krakowskiej katedrze na Wawelu. Retabulum jako dopełnienie cyborium sprzed 1647 roku zdobionego srebrnymi aplikacjami z fundacji kanonika Wojciecha Serebryskiego (†1649) wykonano po 1689 roku z legatu Mikołaja Oborskiego (†1689), sufragana krakowskiego. Jest to hebanowa, architektoniczna nastawa składająca się z masywnych pilastrów korynckich o srebrnych głowicach flankujących tabernakulum w formie tempietta i ustawionych po bokach obelisków. W zwieńczeniu w aediculi umieszczono srebrnego Baranka Apokaliptycznego. Relikwie dekorowane jedwabnymi kwiatuśkami, cekinami, złotymi spiralkami i kolorowymi paciorkami znalazły się w przeszklonych ostensoriach ujętych srebrnymi, trybowanymi obramieniami w trzonach pilastrów i w obeliskach¹⁰⁹.

Nie ulega wątpliwości, że Szembekowska kaplica Najświętszego Zbawiciela przy fromborskiej katedrze pod każdym względem jest budowlą wyjątkową i na Warmii jedyną. Czy zatem można w niej widzieć palladium Świętej Warmii? Aby móc odpowiedzieć na tak postawione pytanie, należy przypomnieć genezę określenia „palladium”. W mitologii starożytnych Greków i Rzymian słowem *παλλάδιον* – *palládion* (łacińskie *palladium*) określano magiczny posążek Ateny o przydomku Pallas. Według mitologicznego przekazu *palládion* miał być zrzucony przez Zeusa z Olimpu królowi Dardanasowi, władcy Dardanii, lub jego potomkowi Ilosowi, założycielowi Troi. To *palládion* ochraniał Troję, która nie mogła być zdobyta, dopóki *palládion* będzie się znajdował w tamtejszej świątyni Ateny. Dlatego podczas oblężenia Troi przez Greków Diomedes z Odyseuszem (w innej wersji mitu z Demofontem) wykradli nocą święty posążek. Inny mit mówi, że Grecy zdobyli jedynie kopię posążka, natomiast oryginał zabrał ze sobą uciekający z Troi Eneas. Znamienne jest, że zarówno późniejsze legendarne *palládiony* greckie, jak i rzymskie miały tradycyjnie pochodzenie trojańskie. W rzeczywistości były to najstarsze (poza starogreckimi ksoanonami) wizerunki sakralne znane jedynie z malarskich dekoracji waz. Były to przedmioty wyciosane z drewna o prymitywnych formach, odziane w szaty i zbroje, otaczane wyjątkową czcią. Niektórzy widzą w nich inspiracje wyobrażeniem Ateny Promachos, zakorzenione w genezie *tropajonu*¹¹⁰. Począwszy od starożytności chrześcijańskiej słowem „palladium” określano najczęściej święty wizerunek Chrystusa lub Matki Boskiej, którego charakteryzowała wyjątkowa moc Boga chroniąca naród, miasto lub dynastię¹¹¹. A zatem można w kaplicy biskupa Szembeka widzieć swoistego rodzaju *palladium*

109 *Katalog zabytków sztuki* 1965, s. 93, il. 273; ROZEK 1980, s. 181–182.

110 *Słownik kultury antycznej* 1988, s. 320–321; *Słownik kultury antycznej* 2012, s. 371.

111 Szerzej to zagadnienie omawia m.in. JEŘÁBEK 1946; ROYT 2011; BELTING 2012.

Świętej Warmii, co warunkują: świadomie wybrany kształt oratorium, właściwie dobrane relikwie, odpowiednia dekoracja malarska pokrywająca wnętrze, kopia narodowego palladium, jakim jest cudowny wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej, oraz bogate uposażenie na potrzeby celebrowanej w kaplicy liturgii, a wreszcie miejsce wiecznego spoczynku samego fundatora. Jednocześnie poprzez swój duchowy i ideowy charakter oraz wybór miejsca usytuowania kaplica wpisywała się nie tylko w duszpasterski zamysł warmińskiego hierarchy, ale też w krąg czcigodnych sanktuariów (Krzyża Świętego w Braniewie i Chwałęcinie, Najświętszej Eucharystii w Głotowie, Matki Boskiej w Stoczku Warmińskim i Świętej Lipce), które miały za zadanie tworzyć swoisty „pierścień” okalający i chroniący Warmię przed zewnętrznymi zagrożeniami. A przez to nabierała cech palladium i miejsca nadziei dla zewsząd otoczonej niebezpieczeństwami Świętej Warmii.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (AAWO)

- AAWO, AB, A 31 – *Acta Cancellariae Illustrissimi Christophori Joannis Szembek Episcopi Warmiensis 1735–1740.*
- AAWO, AK, RC 11a (1) – *Capella Szembekiana Ecclesae Cathedralis Varmiensis. Archiv(um) Capitulare Frauenburg. R. C 11a – Erectio Beneficium Szembekiani in Capella S(ancti) s(i)mi Salvatoris* (29 grudnia 1736), k. 1–2.
- AAWO, AK, RC 11a (2) – *Capella Szembekiana Ecclesae Cathedralis Varmiensis. Archiv(um) Capitulare Frauenburg. R. C11a – Connotatio. Argentariae, Reliquiarum, Ornamentum totiusque Supellectilis Capellae S(ancti)simi Salvatoris D(omin)ni Nostris*, k. 1–2.
- AAWO, AK, RC 11a (3) – *Capella Szembekiana Ecclesae Cathedralis Varmiensis. Archiv(um) Capitulare Frauenburg. R. C11a – Status et Rescriptio Capellae Sanctissimi Salvatoris a Perillustri Reverendissimo Domino Joanne Cichowski Canonico Varmiensis Anno 1785 facta*, k. 1–4.
- AAWO, AK I T 16 – *Testamentum Codicilli et Rationes Executoriales b.m. C(e)l(enti)ssimi R(everendissimi)mi D(omi)ni Christophori Szembek Principis Ep(isco)pi Warmiennis*, k. 19–64v.
- AAWO, AB, A 27 – *Acta Curiae episcopalis Principis Illustrissimi et Reverendissimi Domini D(omi)ni Christophori Andreae Joannis Comititis in Słupow Szembek... Anno salutis MDCCXXIV et sequent.*
- AAWO, AB, A 28 – *Acta Curiae episcopalis Warmienensis sub Christophore Joanne Szembek Episcopo 1726–1728.*
- AAWO, AB, A 30 – *Acta Cancellariae Illustrissimi Christophori Szembek Episcopi Warmiensis 1729–1735.*

AAWO, AB, A 31 – *Acta Cancellariae Illustrissimi Christophori Szembek Episcopi Warmiensis 1735–1740.*

AAWO, AB, A 46 – *Acta Curae Episcopalis Varmiensis Anno MDCCLII Fol(io) 128.*

Archiwum Parafii Archikatedralnej we Fromborku (APAF)

Inwentaryzacja (APAF) – *Inwentaryzacja relikwiarzy oraz relikwii z ołtarza we Fromborku, (mps, s.n.).*

MAĆKO 2014 – Piotr Maćko, *Ocena stanu zachowania oraz program prac konserwatorskich kraty portalowej kaplicy pw. Zbawiciela oraz św. Teodora z Amazji i innych świętych we Fromborku, Toruń 2014 (mps).*

PILL/PILL 2014 – Edgar Pill, Aleksandra Pill, *Dokumentacja konserwatorska Ołtarza Zbawiciela z Archikatedry we Fromborku, Toruń 2014 (mps).*

SEMKÓW 2006 – Jagoda Semków, *Złotnictwo jako część programu ideowego Kaplicy Salwatora we Fromborku, (2006), (mps).*

SZUMIŃSKA 2015 – Marzenna Szumińska, *Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich. Polichromia ścian wewnętrznych kaplicy Zbawiciela katedry we Fromborku, Toruń 2015 (mps).*

Archiwum Parafii Wszystkich Świętych w Krakowie

Inwentarz 1820 – *Inwentarz kościoła świętego Piotra w mieście Krakowie... dnia 20 miesiąca października Roku 1820 sporządzony (faktycznie ukończony w 1822).*

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie

Inwentarz 1720 – Biblioteka Jagiellońska, Dział Rękopisów, rkps 178.

Źródła drukowane

DEVOTI 1819 – Joannis Devoti, *Institutionum canonicarum. Libri IV, t. 2, Matriti 1819.*

LEO 2008 – Jan Leo, *Dzieje Prus (Dzieje Prus pod szczęśliwym panowaniem Jaśnie Oświeconego Księcia Świętego Cesarstwa Rzymskiego, Najdostojniejszego i Najprzewielebniejszego Księdza, Księdza Krzysztofa na Słupowie Szembeka z Bożej i Stolicy Apostolskiej Łaski Biskupa Warmińskiego i Sambijskiego Przełożonego Ziem Pruskich, Pisarza Jana Leo Dziekana Kanonika ongiś Kościoła Kolegiackiego Dobromiejskiego Teraz po raz pierwsze wydane na Światło. Braniewo, Czcionkami Kolegium Towarzystwa Jezusowego Roku MDCCXXV) z braniewskiego wydania roku 1725 przełożył bp Julian Wojtkowski, Olsztyn 2008.*

Statuty synodalne 2010 – Statuty synodalne Warmińskie, Sambijskie, Pomezzańskie, Chełmińskie oraz Prowincjonalne Ryskie. Z Braniewskiego wydania księdza Franciszka Hiplera 1899 roku oraz pierwodruków 1922 i 1932 roku przełożył biskup Julian Wojtkowski, Olsztyn 2010.

Opracowania

- ACHREMCZYK 1987 – Stanisław Achremczyk, *Uwagi o mecenacie kulturalnym biskupów warmińskich w XVII i XVIII wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1987, nr 1, s. 3–32.
- BANDMANN 1951 – Günter Bandmann, *Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger*, Berlin 1951.
- BELTING 2012 – Hans Belting, *Obraz i kult. Historia obrazu przed epoką sztuki*, Gdańsk 2012.
- BOETTICHER 1894 – Adolf Boetticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, Heft IV, *Das Ermland*, Königsberg 1894.
- CELIŃSKA 1969 – Elżbieta Celińska, *Jan Schwartz – kowal z Reszla*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1969, nr 3, s. 331–346.
- DITTRICH 1916 – Franz Dittrich, *Der Dom zu Frauenburg*, [w:] *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, Braunsberg 1916.
- GRABAR 1946 – André Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, Paris 1946.
- GRABOWSKI/GRABOWSKA 1973 – Zbigniew Grabowski, Marta Grabowska, *Herby w katedrze warmińskiej we Fromborku*, „Komentarze Fromborskie” 1973, z. 5, s. 129–154.
- HIPLER 1886 – Franz Hipler, *Die Kapelle des hh. Erlösers im Dom zu Frauenburg und das Testament ihres Stiflers*, [w:] *Pastoralblatt für die Diözese Ermland*, Hrsg. Franz Hipler, Braunsberg 1886.
- JEŘÁBEK 1946 – Vladimír P. Jeřábek, *Čtení o Paladiu země české*, Brno 1946.
- KALINOWSKI 1960 – Lech Kalinowski, *Treści artystyczne i ideowe kaplicy Zygmuntowskiej*, „Studia do Dziejów Wawelu” 1960, t. 2, s. 1–129.
- Katalog zabytków 1965 – Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 4: *Miasto Kraków*, cz. 1: *Wawel*, red. Jerzy Szablowski, Warszawa 1965.
- Katalog zabytków 1978 – Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 4: *Miasto Kraków*, cz. 3: *Kościół i klasztor śródmieścia 2*, red. Adam Bochnak, Jan Samek, Warszawa 1978.
- Katalog zabytków 1980 – Katalog zabytków sztuki w Polsce. Województwo elbląskie. Braniewo, Frombork, Orneta i okolice*, red. Marian Arszyński, Marian Kutzner, Warszawa 1980.
- KOPICZKO 1993 – Andrzej Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn 1993.
- KOPICZKO 1996A – Andrzej Kopiczko, *Fantoni Ludwik Michał*, [w:] *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, red. Jan Guzowski, Olsztyn 1996, s. 57.
- KOPICZKO 1996B – Andrzej Kopiczko, *Szembek Krzysztof Andrzej Jan*, [w:] *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, red. Jan Guzowski, Olsztyn 1996, s. 244–245.
- KOPICZKO 1996C – Andrzej Kopiczko, *Treter Szymon Aleksy*, [w:] *Słownik biograficzny kapituły warmińskiej*, red. Jan Guzowski, Olsztyn 1996, s. 256–257.
- KRAUTHEIMER 1942 – Richard Krautheimer, *Introduction to an „Iconography of Medieval Architecture”*, „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes” 1942, t. 5, s. 1–32.
- La chiesa 2002 – La chiesa a pianta centrale. Tempio civico del Rinascimento*, a cura di B. Adorni, Milano 2002.
- LEHMANN 1945 – Karl Lehmann, *The Dome of Hevan*, „Art Bulletin” 1945, t. 27, s. 1–27.

- LEPIARCZYK 1965 – Józef Lepiarczyk, *Architekt Franciszek Placidi około 1710–1782*, „Rocznik Krakowski” 1965, t. 37, s. 63–126.
- ŁOZIŃSKI 1973 – Jerzy Z. Łoziński, *Grobowe kaplice kopułowe w Polsce 1520–1620*, Warszawa 1973.
- Maryja królowa nieba i nasza 2017 – *Maryja królowa nieba i nasza. Pamiątka jubileuszu 300-lecia koronacji obrazu Matki Bożej Jasnogórskiej, 1717–2017*, opr. Jan Golonka, Stanisław Rudziński, Jerzy Żmudziński, Częstochowa 2017.
- MĄCZYŃSKI 2003 – Ryszard Mączyński, *Nowożytnie konfesje polskie. Artystyczne formy gloryfikacji grobów świętych i błogosławionych w dawnej Rzeczypospolitej*, Toruń 2003.
- MOSSAKOWSKI 2007 – Stanisław Mossakowski, *Kaplica Zygmuntowska (1515–1533). Problematyka artystyczna i ideowa mauzoleum króla Zygmunta I*, Warszawa 2007.
- NADOLSKI 2006 – Bogusław Nadolski, *Leksykon liturgii*, Poznań 2006.
- NIPARKO 1989 – Romuald Niparko, *Agnusek*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 1, A i Ω – *Baptyści*, red. Feliks Gryglewicz, Romuald Łukaszyk, Zygmunt Sułowski, Lublin 1989, kol. 188–189.
- OBŁĄK 1981 – Jan Obłąk, *Kult Matki Boskiej Częstochowskiej w diecezji warmińskiej do r. 1939*, „Studia Claramontana” 1981, nr 1, s. 109–120.
- OKOŃ 1996 – Emanuel Okoń, *Dzieje budowy kościoła jezuickiego na Polu w Jarosławiu: do roku 1713*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 1996, t. 27 (298), s. 95–123.
- OKULICZ 2006 – Małgorzata Okulicz, *Złotnictwo sakralne dominium warmińskiego od połowy XIV do końca XVIII wieku. Katalog wystawy*, Olsztyn 2006.
- PASZENDA 2008 – Jerzy Paszenda, *Święta Lipka. Monografia*, Kraków 2008.
- Poczet biskupów 2008 – Poczet biskupów warmińskich*, red. Stanisław Achremczyk, Olsztyn 2008.
- RABCZYŃSKI 2010 – Paweł Rabczyński, *Św. Andrzej Apostoł – patron Diecezji i Kapituły Warmińskiej*, [w:] *Warmińska Kapituła Katedralna. Dzieje i wybitni przedstawiciele*, red. Andrzej Kopiczko, Jacek Jezierski, Zdzisław Żywica, Olsztyn 2010, s. 117–127.
- ROZANOW/SMULIKOWSKA 2009 – Zofia Rozanow, Ewa Smulikowska, *Zabytki sztuki Jasnej Góry. Architektura. Rzeźba. Malarstwo*, Katowice 2009.
- ROYT 2011 – Jan Royt, *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. Století*, Praha 2011.
- ROŻEK 1980 – Michał Rożek, *Katedra wawelska w XVII wieku*, Kraków 1980.
- SAMUŁOWSKA 1968 – Anna Samułowska, *Johannes Christof Geese – złotnik olsztyński*, „Rocznik Olsztyński” 1968, t. VII, s. 43–62.
- SEMKÓW 2012A – Jagoda Semków, *Relikwiarze zachowane w kaplicy Szembeka we Fromborku*, „Cenne, Bezcenne, Utracone” 2012, nr 4/73, s. 47–53.
- SEMKÓW 2012B – Jagoda Semków, *Frombork na dawnych pocztówkach*, Frombork 2012.
- SIKORSKI 2005 – Jerzy Sikorski, *Grób Mikołaja Kopernika w katedrze biskupów warmińskich we Fromborku na tle praktyki grzebalnej kapituły w XV–XVIII wieku*, [w:] *Castri Dominae Nostrae Litterae Annales*, vol. II, *Poszukiwanie grobu Mikołaja Kopernika*, red. Jerzy Gąsowski, Pułtusk 2005, s. 81–173.
- Słownik kultury antycznej 1988 – Słownik kultury antycznej*, red. Lidia Winniczuk, Warszawa 1988.
- Słownik kultury antycznej 2012 – Słownik kultury antycznej*, red. Ryszard Kulesza, Warszawa 2012.

- STAREK/KOTŁOWSKI 2017 – Elżbieta Starek, Grzegorz Kotłowski, *Łacińskie inskrypcje w kościołach Warmii. Katedra we Fromborku, Pelplin* 2017.
- STOGA 1980 – Andrzej Stoga, *Quadratura w malarstwie polskim XVIII w. Malowidła na sklepieniach*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1980, R. XLII, nr 3/4, s. 365–376.
- STOGA 1981 – Andrzej Stoga, *Malarstwo ścienne na Warmii w XVIII wieku i jego oddziaływanie*, [w:] *Sztuka 1 poł. XVIII wieku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Rzeszów 1978, Warszawa 1981, s. 249–264.
- STOGA 1993 – Andrzej Stoga, *Iluzjonistyczne malowidła Macieja Majera w Świętej Lipce i ich znaczenie w sztuce polskiej XVIII w.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1993, nr 4, s. 519–527.
- SZORC 1968 – Alojzy Szorc, *Relacje biskupów warmińskich XVII i XVIII wieku do Rzymu o stanie diecezji*, „Studia Warmińskie” 1968, t. 5, s. 201–239.
- SZORC 1991 – Alojzy Szorc, *Dzieje diecezji warmińskiej (1243–1991)*, Olsztyn 1991.
- SZORC 2013 – Alojzy Szorc, *Mikołaj Kopernik kanonik warmiński*, Olsztyn 2013.
- TARGOSZ 1986 – Karolina Targosz, *Kaplica Zygmuntowska jako neoplatonicki model świata*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1986, t. 47, nr 2–4, s. 131–164.
- TRACZ 2019 – Szymon Tracz, *Obraz Matki Boskiej Częstochowskiej z daru króla Jana Kazimierza w Rajczy*, „Artifex Novus” 2019, nr 3, s. 34–57.
- WEIGERT 1994 – Carol Weigert, *Theodor Tiro von Euchaïta (von Amasea)*, [w:] *Lexikon der christlichen Ikonographie, Bd. 8, Ikonographie der Heiligen. Melitius bis Zweiundvierzig Martyrer. Register*, Hrsgs. W. Braunfels, Rom–Freiburg–Basel–Vien 1994, kol. 447–451.
- ZALESKI 1995 – Wincenty Zaleski, *Święci na każdy dzień*, Warszawa 1995.
- ŻMUDZIŃSKI 2009 – Jerzy Żmudziński, *Relikwiarz św. Andrzeja*, [w:] *Święto baroku. Sztuka w służbie prymasa Michała Stefana Radziejowskiego*, red. Jerzy Żmudziński, Warszawa 2009, s. 266–270.
- ŻOCHOWSKI 1993 – Henryk Żochowski, *Die Seelsorge im Ermland unter Christoph Andreas Johann Szembek 1724–1740*, (Münster) 1993.